

ПЕТРО СКАРҐА

В ОФІЦІАЛЬНІЙ РОСІЙСЬКІЙ НАУЦІ.

ЗАМІТКИ ДО СТУДІЇ М. А. СТЕЛЬМАШЕНКА :

Политическая дѣятельность Петра Скарги.

Написав

Олександр Сушко.

*Відбитка з „Записок Наукового Товариства імени Шевченка
том LIV.“*

У ЛЬВОВІ, 1903.

Накладом Товариства.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

DK 4305
SER 57518
1953

Ніхто не сумнівається, що Скарґа і його доба ще довго мати ме для дослідника польсько-руських (українських і білоруських) взаємин незвичайний інтерес: автор класичного в своїм роді поклику до православних Русинів-Українців „O Jedności“ рішучо не змальований іще в научній літературі в цілій наготі своєї всесторонньої діяльності. Певна річ — про Скарґу та його добу писало не мало письменників — всілякої народности та й всілякого напрямку. Тут згадаю лишень ось такі визначні писання як Осінського Альойзого O życiu i pismach х. Piotra Skargi (Кремінець, 1812) та Рихціцкого (Mauryczego hr. Dzieduszyckiego) Piotr Skarga i jego wiek (Краків, 1850, т. I—II; видання 2-ге „przejrzone i znacznie powiększone“, Краків, 1868—1869, теж в двох томах). Щоби одначе про Скарґу сказано в научній літературі останнє слово, з тим чейже ніхто не згодить ся. Кождий бачить тепер добре, що усе те, що до тепер про Скарґу написано — одно вже перестаріле, друге неясне, чи там зле освітлене, иньше знов номилосердно баламутне, а дещо й зовсім не вияснене, пропущене — за браком поважного, архівного доказового материялу. Тим то й поясняється в науковім сьвіті сей інтерес, з яким стрічає він кожду літературну новину із поля дослідів над життям та діяльністю Петра Скарґи.

Тут позволю собі пригадати ось хочби невеличкі вправді одначе дуже цінні замітки д. Ф. Бостля про канонікат Скарґи в „Pamiętnik-u literack-im“ за р. 1902 (Rocznik I, Lwów, ст. 120—138). Просто ніхто своїм очам не хотів вірити, коли побачив, що то за неоцінені скарби криють ся ще в наших а й в заграничних архівах та бібліотеках, а які ждуть ще своїх щасливих трудівників...

З таким самим, а радше сказати ще з більшим зацікавленням почитав я та певно ще й дехто иньший писання д. Стельмашенка.

Політична діяльність Петра Скарґи! Адже ж се д. Стельмашенко влучив в саме серце (sit venia verbo...) Скарґової діяльності! Виказати в повнім сьвітлі вплив Скарґи на хід подій польської історії, виказати вплив типового представника єзуїтського ордена на чудний факт като-

лицької контрареформації в Польщі в II половині XVI в., виказати вкінці вплив і участь єзуїти на містерії звісної берестейської унії — се безперечно річ так само не легка як і приваблива. Вивязатись з такого завдання щасливо — сього можна позавидувати не лишень д. Стельмашенкови, але й кождому иньшому.

„В Польщі політичні впливи єзуїтів були обняті тіснійшими границями (як на заході). Раз тому, що ані один єзуїт не засідав ані в сенаті, ані в посольських колі, ані навіть в судовім трибуналі. По друге тому, що крім Поссевіна і Воти польська історія не може поведичати ся жадними єзуїтами дипломатами, гідних такої назви, з самостійними місіями. Варшавіцький, Скаргіа, Цироский, Яніцький, Шенгоф (Schoenhoff), Пікарский і Томаш Заленский виступають в дуже підрядних справах, з надто малозначними результатами, аби вчислити їх в дипломатичний гурт, а про иньших єзуїтів дипломатів в Польщі нічого не знаємо. По третє тому, що вихованє в Польщі підлягало лишень в одній часті впливам ордену, а значна часть була в руках Академії і иньших орденів. Вкінці тому, що дома магнатів і шляхти вибирали собі сповідників і капелянів з иньших монаших чинів, головно оо. бернардинів, і лишень релятивно в дуже малім числі з ордену єзуїтів. Про вплив в війську — нема що й згадувати — раз тому, що сталого війська в Польщі не було, а по друге тому, що иньші монахи вибирали ся теж як капеляни в воєнні походи“. (Ks. Stanisław Załęski, Czy Jezuita zgubił Polskę? Wydanie trzecie poprawne, Краків, 1883, ст. 318).

Не знаю, чи д. Стельмашенкови догодило ся коли читати отсі будь що-будь дуже цікаві уваги ученого єзуїта... Коли ні — то жаль, бо по перше він мав би хорошу нагоду полемізувати собі не з аби яким суперником (єзуїт!), а по друге (і се найважнійше) він все таки застановив би ся поважнійше над роботою, до якої взяв ся, зміркував би, що до змалювання політичної діяльності Петра Скаргі — зі знанєм азбуки, забиратись годі... На жаль, ніде правди діти, д. Стельмашенко взяв ся до писання таки надто легкодушно, а з сього мусіло конче вийти таке, що наукових вислідів не позавидує йому ніхто.. Він приступив до так трудного завдання, як представленє політичної діяльності Петра Скаргі, без ніякого приготованя, без ніяких нових архівних матеріалів та взяв ся як найспокійнійше за „благоразумне“ перемелюванє того, що було сказано перед пів віком, прикрашаючи се все своїми власними банальними увагами, опертими на одній своїй непорочній фантазії. Результатом сього мусить бути те, що кождий по прочитаню відкладе „сочиненіє“ д. Стельмашенка з таким самим „горячим“ розчарованєм, з як горячим заінтересованєм забирав ся до читаня.

Д. Стельмашенко плянував свою роботу дуже широко. Вже в „Предисловію“ (ст. 1—2) завважає ш. автор, що „доба політичної діяльності Петра Скарґи сама по собі не може вияснити нам таких незвичайних випадків в життю Річи Посполитої, як упадок реформації, скріплене королівської власти, незвичайний зріст латинського (?) впливу, церковна унія західно-руських земель і вкінці проби піддати Московську державу римському престолови“. Всі ті факти, що по думці ученого автора — довершилися під безпосереднім впливом єзуїти Петра Скарґи, не могли доспіти протягом 10—20 літ... Тому ш. автор вважав своєю задачею кинути ясне світло на все те, що здавна-давня приготувало „событія этих мрачных страниц Рѣчи Посполитой“. Далше вважає ш. автор конче потрібним (і треба признати зовсім справедливо) — стати супроти особи Петра Скарґи як „публіциста, оратора, проповідника, королівського радника, педагога, дипломата і вірного члена „Societatis Jesu“ на „строга объективной почвѣ“.

Отсе би мала бути в головних зарисах задача д. Стельмашенка. Як отже бачимо, ш. автор задумав змалювати нам образ політичної діяльності Петра Скарґи на дуже широкім тлі. Випадки, які скоїлися під безпосереднім впливом Скарґи, він хоче поставити в генетичній звязи з усім тим, що сесі випадки протягом століть спричинило, — а все те з точки погляду строго объективной... Чи-ж можна уявити собі кращу студію?

Щоб у польській істориографії не звернув ніхто уваги на діяльність Петра Скарґи — се річ не можлива, ну — і учений автор се знає добре... Правда — каже ш. автор, „многіе изъ нихъ какъ будто и останавливаются на дѣятельности Скарґи“, та вжеж детальне запізнане з сею особою і її впливом на долю польського королівства, очевидно, не входило в їх задачу. Ш. автор позволить, що я пригадаю йому як раз тут згадане вже висше писання Рихціцкого (гр. М. Дзедушицкого). Адже-ж про сю двотомову спеціальну роботу (не менше ніж більше а 1042 сторін в першій виданні!) не можна чейже сказати, що в ній її автор „так неначе-б“ справді прилишився при діяльності Петра Скарґи... Чи може учений автор не знав писання Рихціцкого? Ні — він знає монографію Дзедушицкого надто добре: про се свідчить ось хочби примітка д. Стельмашенка на ст. 8, де учений автор зволив ось таке сказати про Рихціцкого „Piotr Skarga i jego wiek“: „Зрештою пильна праця Рихціцкого, — замітна систематизацією всіх фактів а навіть подробиць (мелочей), що належать до П. Скарґи, служить не малою підмогою при розслідуванню політичної діяльності його героя“. Читаючи таке — нам видасться дивним, що д. Стельмашенко призабув у своїй „предисловію“ сю одну до тепер, незвичайно богату фактами монографію

про Петра Скарґу. А видасть ся нам тим більше чудним, що — скажемо вже тут — праця Дзедушицкого була для д. Стельмашенка головною канвою його „сочиненія“.

Звісно також, каже далше д. Стельмашенко у своїм „Предисловію“, що важнійші випадки 2-гої половини XVI віка мали „множество“ дослідників всіляких шкіл і напрямків — як Любович, Карєєв, Толстой, Коялович, преосв. Макарій, Лукашевич, Дорошевич, Морачевский, Шуйский, Бобжинський, Демянович і Бартошевич... Цевна річ: — про се не стане ніхто спорити з д. Стельмашенком, хоч кождий бачить добре, що реєстр тих „болше видающихся историковъ“ можна-б так само добре по-більшити (головно новійшими дослідниками) як і вкоротити... Та вже-ж се, що учений автор говорить далше про сих письменників — се вже просто велика ігноранція, якої минути мовчанкою — годі.

„Всі вони (значить згадані „болше выдающіеся историки“) пише д. Стельмашенко, годять ся між собою в тім, що католицька реакція і церковна унія западно руських земель завдячують свій початок і жите (происхождение и жизнь) виключно впливам „наплывувшихъ“ в Польщу єзуїтів“.

Слова д. Стельмашенка не потребують коментарів. Що одначе сей дивовижний погляд належить до принципіальних питань історичних ферментів в Польщі, головно другої половини XVI віка, та з огляду на се, що сей зовсім незгідний з історичною правдою погляд д. Стельмашенка кинув величезну тінь на усю його працю, став так скажу — вихідною точкою його писання, я позволю собі затримати ся при сїм принципіальнім питанню троха довше.

Реформаційний рух в Польщі — се справді незвичайно інтересна картина в історії Річи Посполитої. Коли на заході реформація розливала море крови, у Польщі реформація гостила мов в дома. Тут могла вона — як каже проф. Брікнер — показати, що вміє. А одначе в хвилі, коли здавалось, що ось се вже сам вершок реформаційного напруження (60-ті і 70-ті роки XVI в.), що се вже остання година пановання католицизму в Польщі, — тоді наступає майже рівночасно в протестантських громадах розклад, скажу — перецьвіт. І та Польща, яка далеко й широко славила ся своєю релігійною толеранцією, яка виборола собі її чверть столітя наперед перед проголошенем Генриком IV нантейського едикту (1573 і 1598), та Польща виходить під кінець XVI в. ультра-католицькою державою, якої горожани стидають ся навіть думкою згадати давні часи „соромного“ забутя.

І що-ж се була за причина такого несподіваного повороту польського народа „до віри батьків“? Отсе й власне *lapis offensionis*, ка-

мін преткновенія, який довгий час був для учених спірною точкою, а як бачимо — для д. Стельмашенка вістав ся ще до тепер загадкою...

Загально прийняв ся був погляд, що реформація в Польщі завдячує свій упадок виключно єзуїтам. Авторами таких поглядів були самі єзуїти, чи там їх письменники. Вони то у своїх писаннях малювали як найчорнішими красками ту добу, в якій єзуїтський орден з'являєть ся в Польщі, щоб тим самим оповити свої заслуги тим більшою авреолею, ба що більше — вони приписували собі успіхи, які їм не належать ся. Се було одним словом фалшоване публичної опінії, з'єднюване собі дешевого подиву за незвичайні здобутки єзуїтського ордену. Тут вистарчить згадати лишень ось хоч би такого Ростовського (*Lituanicarum Societatis Jesu historiarum prouincialium pars prima...*, Vilnae, 1786) та Кояловича (*Miscellanea Rerum ad statum Ecclesiasticum in Magno Lithuaniae Ducatu pertinentium*, Vilnae, 1650). Та вже-ж дивлячись на роботу і здобутки єзуїтів — не звернув ніхто належної уваги на ці обставини, серед яких єзуїтам доводило ся працювати, ніхто не помітив, як дуже робота єзуїтів була силою самих сучасних обставин улекшена.

Вже в 50 тих роках зробила реформація в Польщі доволі великі успіхи. Отсе й було причиною, що римська курия звернула на Польщу більшу увагу, ніж до тепер. Почавши від 1555 року мандрують до Польщі безнастанно папські нунції, щоби там передусім організувати ряди католицьких борців до завзятої і систематичної боротьби з протестантизмом. Овочі отсеї роботи показали ся в невдовзі: в народі росте з дня на день реакційний рух, католицьке духовенство будить ся з свого сну, а на біскупських престолах засідають люди нового крою, яким вже зовсім не байдуже „хто в що вірить, коби лишень їх мошонка була повна“.

Та вже-ж ледви чи не найбільше причинив ся до упадку реформації, а тим самим відродження католицької церкви, державно-політичний фермент, який саме тоді переживала Польща. Саме тоді зарисовуєть ся дуже ярко розлам тіж інтересами двох верховодячих суспільних клас в Польщі: панів-магнатів і шляхти. Політичні і економічні інтереси сих властивих репрезентантів польської суспільности — падають між собою в поважну колізію. Додаймо до то того ще й нові а при тім так важні випадки хвилі як Люблинська унія, безкороліве і всякі иньші державно-політичні комбінації зього часу, а тоді й спостережемо, чому то реформація в очах польської суспільности починає чим раз більше бліднути. Не забуваймо також і того, що протестанти провадять між собою завязаті спори, не старають ся зовсім скріпити свої так легко здобуті позиції та з дня на день тратять в суспільности довіре. Нові питання хвилі просто змушують можних панів відвернути свою

увагу від релігійно-догматичних спорів — саме тоді, коли між католицьким духовенством повстають одиниці, з якими вже не легко приходить ся протестантським міністрам провадити боротьбу. Згодом-перегородом — реформація тратить що раз то більше своїх прихильників, що раз сильніше стає на ноги католицька церква.

І як раз тоді з'являють ся в Польщі єзуїти. Відкривають ся перші колегії — в Брунсбергу (1565 р.), Пултуску (1566), Вильні (1569). І дуже справедливо зазначає проф. Любич, що „було би зовсім безпідставно думати, аби поява кількох єзуїтів могла викликати відразу непереворот в релігійнім життю народу. Се значило би признавати їм ледви чи не особлившу якусь чародійну силу“.

І справді тут — думаю — двох гадок не може бути: єзуїти прийшли вже лиш докінчити розпочате діло, помагати що найбільше иньшим чинникам польсько-католицької церкви, що працювали перед ними. І про розв'язане так елементарних принципіальних питань повинен знати д. Стельмашенко, нім ще приступив до писання свого „сочиненія“. Певна річ воно дуже дивно, що учений автор в тих справах homo novus, тим більше, що все те сказане мною про початки католицької контра-реформації міг найти учений автор таки в писаннях російських авторів. Бо-ж чейже д. Стельмашенко не схоче, аби зісний саркастичний висказ проф. Брікнера під адресою польських учених „Russica sunt — non leguntur“, треба-б слати також і на адресу російських учених. Се-ж прецінь кождий зрозуміє, що всі ті Russica — мало приступні (не входжу, в яких там причин...) польським ученим, не повинні чейже бути terra ignota — російським ученим. Сподію ся, що д. Стельмашенко в тім зі мною згодить ся. А тепер позволю собі вчислити до сказаного що важнішу літературу: Н. Любичъ, Къ исторіи Іезуитовъ въ литовско-русскихъ земляхъ въ XVI в., ст. 1—5, Варшавскія университетскія извѣстія, 1888, N 4, його-ж: Начало католической реакціи и упадокъ реформаціи въ Польшѣ, по неизданнымъ источникамъ, Варшава, 1890, ст. 26—29, і на многихъ місцях. Далі, Dr. Wacław Sobieski, Nienawiść wyznaniowa tłumów za rządów Zygmunta III, Варшава, 1902. — А. Brückner, Nienawiść wyznaniowa za Zygmunta III, szkic obyczajowy i literacki, Przewodnik naukowy i literacki, 1902, вип. V—VII, ст. 403—418, 499—509, 595—610. Пор. також мою рецензію на оба останні писання в Записках т. LII.

Я нарочно поставив на першому місці інформаційної літератури до нашого питання д. Любича. Зробив я се раз тому, що проф. Любич зі всіх дослідників сеї доби кинув на справу (о скільки мені звісно) найкрасше світло, а по друге тому, що і сам д. Стельмашенко поставив проф. Любича теж на першому місці свого реєстру „болѣ

выдающихся историковъ“, які — по думці ученого автора — годять ся між собою в тім, неначе-б католицька реакція і церковна (берестейська) унія завдячували свій початок і жите виключно впливам єзуїтів. Тепер теж кождий бачить добре, як необережний у своїх судах д. Стельмашенко, признаючи поважному ученому погляди, яких би він мусів ся встидати.

Подібно можна сказати і про берестейську унію: д. Стельмашенко — говорячи словами д. Любовича — приписує єзуїтам просто чародійну силу. Бо й справді, щоби унія завдячувала „исключительно“ єзуїтам свій початок і жите, так говорити — се, ніде правди діти, при сучасних вислідах науки — просто абсурд. Се зрештою річ так ноторично звисна не лишень в історіографії польській та українській, але і в російській, що говорити про се ширше здасть ся мені зайвим. Природна річ, воно жаль великий, що д. Стельмашенко не запізнав ся бодай одробиною з тою будь-що-будь для нього незвичайно інтересною літературою, бо тоді він з всякою певністю не був би виступив з так перестарілими та дивовижними поглядами. Тут ми можемо що найбільше відіслати ученого автора до отсих писань: — на першому місци ставляю я і тут згадані висше писання проф. Любовича, далі студию д. Ор. Левицького в Архиві Юго-Западной Россіи“, ч. I, т. VI, Київ, 1883, яка опісля вийшла осібною книжкою (1884 р.) п. з. „Внутреннее состояние западно-русской церкви въ польско-литовскомъ государствѣ въ концѣ XVI в. и унія“, та бі графічні нариси його-ж. Др. К. Студинський, Пересторога руський памятник початку XVII віка. Історично-літературна студія, Львів, 1895. X. Biskup Edward Likowski, Unia brzeska (r. 1596), Poznań 1896, — а вкінці й моя студія п. з. Єзуїти в заведеню унії на Руси в доберестейській добі, Львів, 1902. Не ознайомивши ся з літературою не можна забирати ся ні до писання причинків до історії унії, ні тим самим до мальовання політичної діяльності „главы и руководителя этого латинскаго движенія“.

Та на тім ще не кінець. Як бачимо д. Стельмашенко станув від самого початку на зовсім хибних założenях та консеквентно — брине дальше. Гаразд, — каже він — усі ті „болѣ выдающіеся историки“ годять ся в тім, що католицька реакція і церковна унія завдячують свій початок і жите виключно єзуїтам. Та тут не в тім річ, про се ніхто не сумніваєть ся... Ну і очевидна річ д. Стельмашенко теж... Тут важне зовсім иньше: — хто властиво з єзуїтів був головою „руководителем этого латинскаго движенія?“ Бо-ж — замічає дуже бистро д. Стельмашенко — „сказати, що єзуїти брали живу участь в тім або иньшій історичнім процесі, не вказуючи одначе ні осіб, ні їх впливу на окруженє, се значить — зводити звисне питання до абстракцій.

Відповідь на отсе питання — підняв ся дати, очевидна річ. д. Стельмашенко: головою і провідником тих всіх єзуїтських містерій був Петро Скарґа. Що сього не спостеріг ніхто з дотеперішних учених — тим гірше для них Розвязку так важного питання дасть нам д. Стельмашенко. Він признаєть ся на кінци свого „предисловія“ зовсім добродушно, що він підняв ся „не легкої задачі“ (ст. 2). Ну я сього не перечу, — що одначе задача була для ученого автора справді за тяжка, — про се свідчить його студия.

На яких жерелах опер д. Стельмашенко свою працю, отсе питання, якого розвязку дозволить нам вже наперед осудити, чи і о скільки нового міг внести ш. автор в історичну літературу, о скільки міг збагатити те, що ми вже про Скарґу до тепер знаємо. Помічний нам при тім сам ш. автор: після „предисловія“ він подав ще й „обзоръ историческаго матеріала, относящагося къ эпохѣ политической дѣятельности Петра Скарґи“.

На першому місци ставить д. Стельмашенко, як годить ся, оригінальні писання Петра Скарґи — всіх разом 12. Кождий знає, що писання Скарґи (оригінальні) — се справдішні білі круки. Я не хочу підозрівати д. Стельмашенка, щоби він вичислених писань Скарґи не мав в своїх руках ніколи, все-ж таки спосіб цитування заголовків отсих писань так дивний, що кождий побачивши се, мусить сам собою застановити ся, чи справді той, що так хибно цитує заголовки книжок, бачив їх коли на свої очі. Заголовки писань Скарґи, цитовані д. Стельмашенком (на ст. 4 і 5), передовсім скорочені, а при тім віддані так фалшиво, що просто сором! Ба — але що більше! Ось нпр. на ст. 84 свого „сочиненія“ подає д. Стельмашенко повний заголовок Скарґової „O Jedności“. Кождий сподівав би ся, що чейже учений автор дасть нам справдішній заголовок сеї незвичайно рідкої книжки. Адже-ж він повинен її мати в своїх руках! — Та де там... У тім заголовку знайде кождий, хто лишень мав нагоду мати в руках „O Jedności“, не меньше ні більше як 56 (пятьдесят і шість) похибок! — Те саме можна сказати й про цитування иньших писань Скарґи. Я признаю ся отверто — не можу зрозуміти, як можна так цитувати заголовки книжок, які бачило ся на власні очі. Міг так робити колись ґр Дзедушицкий, що модернізував собі доволіно правопись Скарґи, та вже-ж я думаю, що відписувати ученому авторови заголовки Скарґових писань з монографії Дзедушицкого з новими (власними) похибками не годило ся — з тої простої причини, що д. Стельмашенко, пишучи про Скарґу, повинен чейже мати його писання в руках. А то, повторяю ще раз, можна підозрівати ученого автора, що він оригінальних писань Скарґи не бачив, бо усі цитати із писань Скарґи в „сочиненію“ д. Стельмашенка можна найти (правда ще повніші!) в монографії Дзедушицкого. А такий „випадок“ дає багато

до душаня. (Вийком тут треба признати хиба Synod Brzeski, Obro na Synodu Brzeskiego та Kazania sejmowe (вид. 1857 р.), які правдо-подібно мав д. Стельмашенко в своїх руках, коли можна судити з його „Приложений“ ст. 201—209).

Та ще одно вражає нас в реєстрі жерел д. Стельмашенка: учений автор не знає сього, що вже знають навіть польські учені, а власне, що Скарґи „О Jedności“ і „Synod Brzeski“ — передруковано в ціло-сти в цінній російській публікації п. з. Русская историческая библио-тека, т. VII. Памятники полемической литературы въ Западной Руси, книга II. Спб., 1882.

Після „сочиненій“ Петра Скарґи вичисляє учений автор „доку-менти и разныя историческія сочиненія“ (ст. 5—9). Чого тут нема! Побіч „Архівів“ і „Актив“ є Длуґош і Преосв. Макарій, побіч нього Бантиш-Каменский (!), а зараз і „Апокрізіс“, „Ектезіс“ та й „Антирре-зіс“, — є Любович, Карсєв, Лукашевич, Бобжинський, Устрялов, а побіч нього Ростовский (цитований в той спосіб: „Lituanicar. Societatis Jezu historiar. prowin... Wil. 1768!!“), є й Рихціцький (на 41-шій місці!), Демянович, Сярчинський, Ярошевич (Matka świętych Polska!) а побіч і Заленский (Jezuici w Polsce т. I і II) та й Жукович. До кожної пу-блікації додає учений автор декілька своїх, пераз доволі гумористич-них уваг. Денежо позволю собі зацитувати. І так Бантиша-Каменского Історія обѣ Уніи (Москва, 1805, а не 1795 р., як подає д. Стельма-шенко. „Историческое извѣстіе“ було лишень „собранное 1795 г.“) може ще тепер по думці ученого автора „служить справочною книгою при освѣщеніи уніятскаго вопроса...“ Про „Dzieje kościołów wyznania Hel-weckiego w Mały Polskę (sic! і вір тут, що учений автор видів сю книжку...) Лукашевича каже д. Стельмашенко, що в них прекрасно освітлений історичний матеріял, що належить до протестантського руху. Для д. Стельмашенка цінні праці проф. Любовича не існують. А зараз після того додає д. Стельмашенко так: „Сюди слѣдуетъ и другое его (значить Лукашевича) сочинение: „Powst. i wzrost reform (!!!) w Polsce“. Поминувши вже крайню не „учений“ спосіб цитовання — позволю собі звернути увагу ученого автора на се, що Лукашевич такої праці не написав ніколи. Подібна праця, що правда, існує — та її написав не Лу-кашевич, а проф. Закшевский. (Повний і правдивий заголовок такий: Zakrzewski Wincenty, Powstanie i wzrost reformacyi w Polsce, 1520—1572, Lipsk, 1870). Звісне писання Ростовского (дивовижний, а просто комічний спосіб цитовання заголовка я зазначив вже вище) по думці ш. автора, дає нам дуже багатий матеріял до життя і діяльности єзу-їтського ордена в Польським королівстві“ (!) Учений автор і не сподіється, що хто читав писання Ростовского, той чогось подібного з всякою

певністю не скаже. Та вже-ж просто класичні уваги додав д. Стельмашенко до цитованого вже не раз писання Рихціцького (гр. Дзедушицького). Не згадую вже сього, що учений автор не знає зовсім, що монографія Рихціцького вийшла по раз другий 1868—1869 р. (Wydanie II przejrzone i znacznie powiększone). Та вже-ж назвати незвичайно совісну, а на свій час просто єдину в своїм роді, роботу Дзедушицького „історичним памфлетом“, зрівнати її рівно з болотом, а при тім оперти на ній усе своє „произведение“, живцем брати з неї цілі уступи і т. д. — се вже дуже і дуже не „науково“, а й не етично. Що до Бобжинського „Dzieje Polski w zarysie“ зверну увагу ученого автора на се, що сей підручник появив ся вже в третім накладі, в двох томах (Warszawa, 1887—1890).

В кінці не зашкодить „пригадати“ ученому авторови ще дечого. І так „Апокрисисъ“ (ст. 6), якого автором був справді протестант Христовор Бронський, вийшов в р. 1597 по польськи. Православні прийняли сю книжку з одушевленням, а результатом сього було, що вже в р. 1598 появив ся її переклад на мову руську. Останніми часами передруковано „Апокрисисъ“ в незвідній ученому авторови „Русській Историческій Библіотеці“, т. VII, ст. 1003—1820. „Ekthesis“ (ст. 7) передрукована до тепер два рази: в Чтеніях въ императорскомъ обществѣ исторіи и древностей рос., Москва, 1879 (видав А. Попов) і в III томі Памятників полемич. литературы (Р. И. Б.), ст. 329—76. Там же на ст. 477—982 передруковано в польсько-руським тексті також „*Ἀντιζήσις*“.

На третім і останнім місци свого „обзору исторического матеріала“ умістив д. Стельмашенко „Журнальныя статьи“ (ст. 9—14). Природна річ, що учений автор не стримав ся і тут від своїх просто незрівняних гумористичних уваг. Наперед одначе годить ся згадати, яких то авторів вичислив д. Стельмашенко на кінці свого „обзору“. Читаю — тай подивляю. Ось побіч Ор. Левицького (чому д. Стельмашенко називає його Левитській — не знаю...) стрічаю Морошкіна „Іезуиты въ Россіи“, т. I (журнальная статья?), статю безіменного автора п. в. „Литовскія іезуитскія провинціи“, Дух. Хрис. за 1863 р., Лилова „О зловредныхъ дѣйствіяхъ іезуитовъ“ (!) та навіть Кондратовича „Исторія польской литературы...“ Справдішне столпотвореніє!

Та вже-ж се, що д. Стельмашенко дозволив собі дальше написати, се переходить вже всякі границі. Певна річ — кожному вільно шуткувати, як йому подобаєть ся — та й д. Стельмашенко пошуткував собі своїм „сочиненієм“ таки дуже здорово. Та вже-ж думаю, референт професорської колегії, що призначив сю працю до так поважного наукового видання як „Университетскія извѣстія“ київського університету, повинний був звернути трохи більше уваги на зміст „сочиненія“.

Д. Стельмашенко пише так: Зазнайомившись з польською історіографією годі на кінець минути мовчанкою і тої преси, яка служить виразом тенденційних поглядів крайного єзуїтського напрямку. Говорючи се, ми маємо на гадці польський журнал Kwartalnik Historyczny. Organ towarzystwa historycznego pod redakcyą Xawerego Liskego (давно тому умер!) По тім переходить учений автор до статей д. Прохаски та проф. Брікнера, поміщених в тім же журналі.

Я не стану боронити тут доброї слави Kwartalnik-a historyczn-ogo. Не перечу, що Kwartalnik historyczny містив часом статі нераз з дуже яркою тенденційною зафарбою, щоби одначе за се кинути анатему на цілий орган — се просто нечесно і против сього треба рішучо застеречися. При тім я ще раз повторюю: вільно д. Стельмашенкови шуткувати до вподоби, чи одначе орган, який друкує подібні крайно ненаукові напасти на поважні наукові видання, зискає тим що на повазі, — се вже лишаю під розвагу хв. редакції „Университетских Извѣстій“.

Коли-ж д. Стельмашенко дозволив собі в такий спосіб „упорати ся“ з цілим видавництвом, то що-ж вже й говорити про д. Прохаску та й проф. Брікнера? Се найзвичайніші фразери, про яких шкода й згадувати. Що до д. Прохаски — не перечу: стаття його п. з. „Z dziejów unii brzeskiej“ (Kwart. 1896 р.) написана справді крайно тенденційно і ненауково. Та вже-ж се, що ш. автор сказав про студию проф. Брікнера (Spory o unię w dawnej literaturze, Kwart., 1896) — се вже класичний доказ разячої ігноранції д. Стельмашенка. Ш. автор гнівається на проф. Брікнера за се, що він називає Апокрізіс (1597, 1598 р.) „містифікацією почавши від посвяти, а скінчивши на постановах синоду. Про справи церковні пише чоловік світський, а про православних кальвініст“ і т. д. Ну — боронити проф. Брікнера я не потребую та вже-ж д. Стельмашенкови раджу таки дуже щиро прочитати собі при найближшій нагоді одну із перших студій на полі дослідів над полемічною літературою, Скабалановича „Объ Апокрисисѣ Филалета“ Спб., 1873. Там знайде учений автор для себе не одну цікаву вістку та скористає бодай о стільки, що не стане голословно закидати фразерства. І ще одно вражає мене: пощо властиво згадав д. Стельмашенко у своїм „обзорі“ статі д. Прохаски та проф. Брікнера? Адже-ж він апі разу не цитує їх у своїм „сочиненію“. Певна річ — воно не шкодить прочитати статі згаданих учених, та я спитаю тут д. Стельмашенка, чому-ж він не прочитав собі ще й ось нпр. цінного нарису дра Франка, поміщеного в тім самім „Kwartalnik-y historyczn-im“ за р. 1895 п. з. „Z dziejów synodu brzeskiego“, чому не перечитав собі ще й десятка иньших писань, яких теж не треба би було цитувати?!

Переглянувши таким чином все те, що д. Стельмашенко мав при писаню свого „сочиненія“ під руками, — ненароком питаємо себе: і що-ж нового міг нам дати д. Стельмашенко на основі тих привагідно позбираних „жерел“? Чи може д. Стельмашенко мав в своїх руках якісь нові незвісні материяли, що кидали якесь зовсім иньше світло на знані справи? Ні, не мав... з чим властиво забирався д. Стельмашенко до писання своєї студії?

Тут власне й цілий хист ученого автора... Навіщо йому знати цінну студию проф. Любовича „Къ исторіи Єзуитовъ“, навіщо йому Ліковського „Unia brzeska“, навіщо йому проф. Студинського „Пересторога“, навіщо йому Мільковича Monumenta Confraternitatis Stauro-pigianae Leopoliensis (т. I, Leopoli, 1895), навіщо йому цитованої студії д. Ор. Левицького, навіщо д. Харламповича „Западнорусскія православныя школы XVI и начала XVII вѣка... и заслуги ихъ въ дѣлѣ защиты православной вѣры и церкви“ (Казань 1898), навіщо йому Завітневича Палінодія (Варшава, 1883), навіщо йому багато иньших публікацій по історії католицько-православної полеміки в XVI і XVII в., навіщо йому вкінці кінче потрібних для нього діяриїв Велевіцького? Навіщо? Адже-ж він має під руками монографію ґр. Дзедушицького! А там все найдеш готове: і довжезні цитати із Скаргових писань і численні факти добуті з діяриїв Велевіцького (коли вони ще не були опубліковані; — д. Стельмашенкови і не снилося, що отсі таємничі якісь єзуїтські діярії Велевіцького вже давно опублікувала краківська академія...). Усе там знайдеться! Спритний автор потребує лишень монографію Дзедушицького скомбінувати ще ось нпр. з „Історією русскої церкви“ м. Макарія та ще там з якою книжкою — той „сочиненіє“ готове... А там і золоту медаль київські учені дадуть...

Переїдїм тепер до детальнішого перегляду.

Вже на перший погляд можна поділити працю д. Стельмашенка на 3 часті (через помилку дав ш. автор самій роботі заголовок „Введеніє“...). Перша частина, що обіймає 3 розділи (ст. 15—36), — се неначе вступ до самої студії. В ній малює нам ш. автор 1) „Административное и соціальное положеніє Польши ко времени политической дѣятельности Петра Скарги“, 2) „Католическую церковь въ Польшѣ“ і 3) „Реформаціонное движеніє въ Польшѣ“. Як отже бачимо се те, що ш. автор заповів в „Предисловію“: образ всіх тих „сложныхъ силъ“, які протягом стоїть приготавляли всі ті випадки, що скоїлися під безпосереднім впливом Скарги. Природна річ — в тій часті не старався сам автор подати нам чогось нового: без спеціальних студій воно не можливо. Тому то і переповідає нам ш. автор в тій часті звисні випадки про боротьбу шляхти з аристократією (почавши від половини XV в.)

за державно-політичну перевагу (ст. 15—18) та переходить до малювання боротьби шляхти з духовенством (ст. 19—23): коли шляхта здобула вже повну перемогу в політиці — показалося, що серед боротьби призабула вона ще одного могутнього ворога: католицьке духовенство. Таким чином ш. автор переходить до представлення становища духовенства в суспільності, його відносин до шляхти, його боротьби за свої класові привилеї, як свобода від поношення державних тягарів, десятини і т. д. І коли можна закинути що ш. авторови, то хіба се, що II уступ заітигулований занадто загально „Католическая церковь въ Польшѣ“: його можна-б назвати що найбільше оглядом соціального становища польсько-католицького духовенства, а вже-ж ніяк так широким поняттям, як „католицька церковь в Польщі“. Адже-ж д. Стельмашенко не буде зі мною спорити, що повного образу католицької церкви в Польщі в II розділі він не дав. Ми не знаємо нпр. яке воно було се католицьке духовенство — низше і вище, яка була його освіта, який етичний рівень і т. д. І жаль великий, що д. Стельмашенко се пропустив: до пояснення і зрозуміння діяльності єзуїтів і проповідництва Скарґи — воно би дуже придалося.

Про 3-тій розділ I частини скажу те саме: нічого нового, тай не дуже вірно повторюване знаних подій. Ш. автор починає своє оповідання про „реформаційний рух в Польщі“ — як звичайно — від Лютра: протестантські книжки завозять нову науку до Польщі. Появляються королівські едикти. Чому однак д. Стельмашенко згадує лише королівські едикти з років 1520 і 1523, а замовчує едикт з р. 1522 (Zakrzewski, Powstanie i wzrost reformacyi w Polsce, ст. 228, — Любич, Історія реформації в Польщі, Варшава, 1883, ст. 48, зам. 2, пор. мою працю — Предтеча Унії, ст. 17, зам. 5) — не знаю... Нова наука ширить ся в Польщі. як пошесть. Богато причиняють ся до того князь пруський Альбрехт. По смерті Жигимонта I (1548) реформаційна горячка ще більше росте. Польща стає прибіжищем усяких заграничних сектантів, огнищем найрізноманітніших антикатолицьких наук. Що-ж на се польське католицьке духовенство? По думці ш. автора — воно розуміло вагу того несподіваного релігійного перевороту, що відбувався на його очах (ст. 31). Учений автор дозволить, що в тім я з ним не згоджу ся. Що духовенство не спостерегло несподіваного небезпеченства (очевидна річ — в 20-х роках XVI в.) про се свідчить вже хоч би се, що першими документами реакції против нової науки були як раз едикти королівські. Духовенство що іно потім виступає на синодах до голосного протесту (пор. Закшевського та Любича op. cit.). — До боротьби з „еретичною“ вірою виступають головні капітули. 1553 р. появляється Гозія „Confessio catholicae fidei“, Рим висилає до Польщі нунція (Ліппомано). Та нун-

ций не знайшов в Польщі симпатий. Він вертає до Риму — а тим часом протестантський рух змагається ще більше. Рік 1562, час Пйотрківського сойму — це і доба найбільшого напруження реформаційної горячки та рівночасно і початок її упадку. Від 1562 року — реформаційний рух слабне — навіть по більших містах (ст. 35). Настає доба католицької реакції: „латинское духовенство дружно ополчилось на своего врага“ (ibid.).

Так оповідає д. Стельмашенко, ідучи невідлучно за проф. Любичом, а я позволю собі пригадати тут ученому авторови його „предисловіє“. Адже-ж там виразно сказав був д. Стельмашенко, що „происхождение“ католицької реакції завдячує Польща виключно єзуїтам. Невже-ж ш. автор не помічає того, що 1562 р. єзуїтів в Польщі ще не було? Чи це може був вплив заграничних єзуїтів?!

А тепер одна загальна увага. Хоч і не підлягає найменшому сумнівови, що головним інформаційним жерелом до цієї першої частини роботи д. Стельмашенка служила йому звісна праця проф. Любича п. з. „Исторія реформації въ Польшѣ“ та почасти його-ж друга розвідка п. з. „Альбрехтъ, герцогъ Прусскій и реформація въ Польшѣ“, все таки ми помічаємо, що ш. автор так неначе-б встидав ся цитувати згадані писання знаменитого ученого. Він радше візьме собі цитати з книжки проф. Любича, неначе-б це було краще, як просто зацитувати ту або сю сторону згаданих писань. По нашій думці — так воно не повинно бути.

Після такого вступу переходить д. Стельмашенко до самої основної частини своєї студії, по нашому поділові — до частини другої. Що до великості вона найбільша: сягає від ст. 37—163. Це саме серце роботи д. Стельмашенка, скажимо властива студія: перша частина (ст. 15—36) і остання (по нашому поділові третя, ст. 163—199, себто до кінця) — це лишень декорації властивій студії, вступ і фінал. Природна річ, що на другу частину позволю собі звернути найбільшу увагу, вже хоч би лишень з тої причини, що саме в тій частині, як у властивій студії, показав учений автор усе, що знав.

Частина друга обіймає 6 розділів. Як годить ся — починає її біографія Петра Скарги (ст. 36—43). Далі слідує розділ в такому порядку: „Дѣятельность П. Скарги въ царствованіе Баторія“ (ст. 44—65), — „Папскія притязанія на русскую церковь въ періодъ Московско-Польскихъ столкновений и участіе въ нихъ Скарги“ (ст. 66—70), — „Положеніе православной Церкви Литовскаго великаго княжества на кануны іезуитскихъ посягательствъ П. Скарги на ея свободу“ (ст. 71—80), — „Скарга какъ инициаторъ и руководитель уніатскаго движенія“

(ст. 81—103), і в кінці „Дѣятельность П. Скарги на пользу унії въ царствованіе Сигизмунда III-го“ (ст. 104—163).

Вже з цього зіставлення розділів можна осудити, що властиво мав д. Стельмашенко на приміті, називаючи своє „сочиненіє“ „Політичною діяльністю Петра Скарги“: він хотів одним словом виказати, що Русини мають завдячувати прокляту унію виключно і ще раз виключно політичним інтригам Петра Скарги, того хитрого взуїта, який всіх в'увів обмотати ніжною павутиною свого демонічного впливу.

Оповідання своє починає учений автор біографією Скарги. Які-ж жерела мав він під руками? Чи може які невідомі рукописні скарби? Ні, та пождім: учений автор вчисляє нам сам свої „жерела“. Ось вони: 1) цитована монографія Рихціцького (Дзедушицького) 2) *Obraz wieku panowania Zygmunta III*, F. Siarczyńsk-ogo (ч. II, Львів, 1828) 3) *O życiu i pismach ks. P. Skargi Osińsk-ogo* (Кременець, 1812) і 4) *Matka świętych Polska Jaroszewicz-a* (1767). Перечитавши таке — можемо вже наперед сказати, що нового не довідаємося нічого з біографії пера д. Стельмашенка. Що-б однаке мати маленький взірєць, як наш учений автор „використовує“ свої „жерела“, позволю собі дати ось таку невеличку паралелю.

Текст д. Стельмашенка:

„На главной проѣзжей дорогѣ изъ Радома до Варшавы, въ пяти миляхъ отъ послѣдней, лежитъ небольшое, но богатое мѣстечко Гроецъ (Grojec). Въ окрестностяхъ этого мѣстечка находится ся маленькій, безымянный фольварокъ съ господскимъ домикомъ, именуемый „Скарговщиной“. Это и есть родина Петра Скарги. Скарга происходилъ изъ фамиліи Повенскихъ, имѣвшихъ и богатые помѣстья и не малое общественное значеніе при Мазовецкихъ князьяхъ... і т. д. (ст. 37)

Текст Рихціцького:

„Na głównym z Radomia do Warszawy gościńcu, o półszosta mili od Polskiej stolicy, leży.., ładne miasteczko Grojec... ono jest rodzinnem miejscem wielkiego naszego złotoustego Piotra Skargi. Tuż obok na prawo postrzegasz wioskę z dworkiem, gospodarskiem zabudowaniem... Jest to Skargówszczyzna, nosząca dotąd imię iego rodziny. Dawna ta... szlachta nosiła właściwie imię Powęskich lub Pawęskich, i miała niejaki majątek i znaczenie za czasów jeszcze Mazowieckich książąt...“ і т. д. (т. I, ст. 149 і 150 виданне I).

Отсей невеличкий примір „совісности“ д. Стельмашенка в „використованю“ жерел — най для нас вистарчає: всіх місць взятих живцем з „історичного памфлету“ (!!!) Рихціцького — в дальшій оповіданню я просто не буду в силі виказати. Хто цікавий — най сам спробує. Я за-

значу лишень коротко, що в сїм розділі (біографія П. Скарґи) переповідає д. Стельмашенко невільничо Рихціцького (Монографія т. I, ст. 149—163). Пригадую при тім, що я цитувати му все монографію Рихціцького першого видання тому, бо тим виданням користвався д. Стельмашенко, очевидна річ — заправляючи своє оповідання від часу до часу власними помилками.

Скарґа родився 1536 р. Скінчивши низшу школу в Гройцу [а не „въ Гроецѣ или въ Грудкѣ“ (sic!)] пішов на науку до краківської академії. Там — каже д. Стельмашенко — учився всього два роки, а опісля слухав філософії „бакалавра“ Фелікса Сєрпського“ (ст. 38). Мій Боже! Як то тяжко приходиться „користуватися“ польською книжкою чоловікови, що по польськи розуміє так, ну возьмім нпр. як проф. Флорінський. А тим часом Рихціцький сказав тою неможливою польською мовою зовсім що инше. Ось його слова: „po dwu latach uporczywej nauki dostąpił nasz Piotr (1554) pod dziekanem wydziału filozoficznego Feliksem Sierpskim akademickiej godności bakałarza...“ (т. I, стор. 153). Оттакі то нісенітниці можна наплести, коли не знається гаразд потрібної мови...

Після кількалітнього блукання — Скарґа з'являється 1563 р. у Львові, висвячується в піддіякони, а на другий рік стає вже ксьондзом, дістає парохію рогатинську та львівську канонію. — Певна річ — инакше д. Стельмашенко не міг писати: аджеж так само, а не инакше оповідає Рихціцький (т. I, стор. 155, 156)... Що воно однак так не було — про се довідається учений автор зі згадуваного мною на самому початку нарису д. Бостля в *Pamiętnik-u literack-im* за р. 1902, стр. 120—138. Переповідати за д. Бостлем вважаю зайвим. — Природна річ і се, що 1566 р. вигає Скарґа пишною промовою новоіменованого (по смерті Тарла) львівського архієпискупа Станіслава Старновського (стр. 39), бо-ж так написав Рихціцький (I, стр. 158, з тою ріжницею, що Рихціцький називає його Сторновський, ну — але хто-б там звертав увагу на таку дрібничку...). Тим часом сей архієпискуп звався Станіслав Сломовський, герба Абданк, перед тим біскуп лядицейський, суфраган і канонік краківський. Сьвяточний в'їзд його до Львова був (по Скробішевському) не 1566 р., а 7 грудня, 1565 р. (Пор. Skrobiszewski, *Vitae Archiepiscoporum Leopoliensium*, Sign. M. 3). — Коли би дальше д. Стельмашенко інтересувався побутом Скарґи у Львові троха більше, він би був не наговорив стільки про Скарґову проповідницьку діяльність, бо він був би дізнався, що Скарґа став катедральним проповідником правдоподібно що іно 1567 р. — саме перед від'їздом до Риму (а не 1563 р., як читаємо у Рихціцького (т. I, стр. 155)), себ то по смерті катедрального проповідника Яна Арундіненвіса, хоч в консисторських актах виринає

Скарґа як проповідник що іно 1568 р. Зваживши се, кожний мусить признати, що діяльність Скарґи у Львові не могла бути так дуже впливова, а то тим більше, що ось прим. від р. 1566 до 1567 Скарґи у Львові не було... (Пор. Бостель, ор. cit.).

Не розумію, як міг написати далі д. Стельмашенко, що Скарґа „викликав незвичайну сензацию“ тим, що навернув до католицизму Катерину (!) Сінявську, доньку Яна (!) Радзівіла? (стр. 39). Се вже крайня легководушність в орудуваню історичними фактами, якої не довелося мені стрінути ніколи; таж про се пише сам Рихціцький (I, 178, 179), а також: Велевіцький, Ростовський, Несецький, Заленський і т. д. [пор. прим. мою студию (ор. cit.) стр. 54 і 55]. — Саме тоді — пише далі д. Стельмашенко — завітали до Польщі єзуїти. Перший закладає єзуїтський ліцей в Брунсберґу кардинал Гозій. Вістку про се ваягнув наш учений автор з такого жерела: Archiv. Prov. Pol. Lith. Hist. Col. Brunsberg: Dzieje brunsberskiego kolegium... t. IV“ (цитую як найдокладнійше: стр. 39, замітка 2). Читаю й очам своїм не вірю... Що се може бути за жерело? Перше виглядає гейби на звісні єзуїтські архіви провінції польської і литовської, до яких мав вступ кс. Заленський (пор. Załęski, Jezuiści w Polsce, т. I, часть I, стор. XIII), а до яких перший ліпший смертний не так легко може дістати ся; але що значило би се друге? Припустім, що д. Стельмашенко мав щастє дістати ся до єзуїтських архівів, але що значить, кажу ще раз, се друге? Не вжеж би справді появила ся останніми часами якась учена публікація на польській мові п. а. „Dzieje brunsberskiego kolegium“ та ще до того кількотомова (д. Стельмашенко знає т. IV...)? — Та справа стоїть инакше в дійсности. Д. Стельмашенко дозволив собі „позичити“ цитату із монографії кс. Заленського „Jezuiści w Polsce“ — та й тільки. І так читаємо на стор. 157, т. I, части I цитованого писання ученого єзуїта таке: „Dnia 21 sierp. 1565 r. utworzył Hozyusz pierwsze na całą Polskę seminaryum dyecezalne i powierzył Jezuitom“ (у д. Стельмашенка віддане се так: „...въ слѣдующемъ году Гозій основалъ въ томъ же Брунсбергѣ первую во всей Польшѣ семинарію и поручилъ ее тѣмъ же єзуитамъ...“). До сього дає кс. Заленський такий цитат (а за ним „неоглядно“ д. Стельмашенко...): „Archiv. Prov. Pol. Lith. Hist. Col. Brunsberg. Dzieje brunsberskiego kolegium i istniejących przy niem zakładów naukowych opowiem szczegółowo w tomie IV“. — Як отже бачимо — тут знов незнанє польської мови відбило ся таки дуже погано на „науковій“ роботі д. Стельмашенка... Чому-ж одначе не зацитувати просто і коротко кс. Заленського, ніж осьмішувати себе „позиченим“ цитатом — се вже секрет д. Стельмашенка...

Зацитувавши далі ще денешо з кс. Заленського (пор. студию д. Стельмашенка стр. 40 і кс. Заленського, I, стр. 170, — грамота короля Жигимонта III з дня 23 марта 1565 р.), вертає д. Стельмашенко знова до Рихціцького (I, стр. 177, розділ III) та оповідає, що Скарґа вибираєть ся 1568 р. до Риму — в єзуїтський новіціят. Я не стану переповідати дальше тих крайно абсурдних елюкобрацій д. Стельмашенка, в яких він сумніваєть ся, чи стимулом до Скарґового вступлення в єзуїтський орден було правдиве „отреченіє отъ міра“, чи... погоня за славою. Се виправді доволі гумористичне місце — та цікавого я відсилаю до самої студії д. Стельмашенка. — Тим часом, оповідає учений автор, коли Скарґа перебуває в новіціяті, рознесла ся вістка про подвиги католицьких місіонарів в Китаю, Японії, Мексиці; Скарґа забажав теж вандрувати в далекі краї. Та стало ся инакше... „Боргіашъ“, єзуїтський генерал, рішив вислати Скарґу до Польщі: там він був потрібніший... (стр. 41, 42). „Но прежде чѣмъ коснуть ся внутренней политической дѣятельности Скарги въ Польшѣ..., мы должны сказать о томъ, что успѣли сдѣлать іезуиты къ приходу Скарги въ теченіе своего семилѣтняго пребыванія въ польскомъ королевствѣ“ — оттак сходить д. Стельмашенко на иньший епізод — з тої простої причини, що і Рихціцький у своєму „пашквілю“ — робить теж такий „перехід“ („zanim jednak o dalszych jego czynnościach mówić będziemy, musimy wprzód poznać stan, w jakim towarzystwo swoje zastał w ojczyźnie...“ т. I, стр. 190). — „Положеніє іезуитовъ... было въ самомъ цвѣтущемъ состояніи“ („był on (stan) nader kwitnącym...“ R., I, стр. 190) і т. д. оповідає д. Стельмашенко просто невільничо за Рихціцьким...

Вже на підставі сього, о скільки можливо совісно зробленого розбору IV розділу (по нашому поділу 1-го розділу II ч.) „сочиненія“ д. Стельмашенка можемо пізнати „метод“ наукової роботи ученого автора: я просто не хочу назвати по імені такого способу „використовування“ чужої праці, хоч і як воно обурює, коли ту чужу працю називають іще — *risum teneatis* — „історичним памфлетом“!...

Переходимо тепер до V-го розділу „сочиненія“ д. Стельмашенка п. з. „Дѣятельность П. Скарги въ царствованіє Баторія“ (по нашому поділу до 2-го розділу части II). Сей розділ сягає, як сказано више, від стр. 44—65. Яка-ж се була діяльність? Зберім усе сказане д. Стельмашенком до купи, а довідаємо ся, що ш. автор оповідає нам про се: 1) Скарґа закладає в Вильні церковні брацтва. 2) Серед горячої проповідницької діяльності наvertsє братів Радзівілів. 3) Скарґа робить на короля Баторія та його канцлера Яна Замойського від разу демонічний вплив і вони роблять лишень то, що їм Скарґа вкаже. 4) Скарґа в полеміці з Воляном розбиває на мязгу „еретиків“. 5) Скарґа

„рішив“ перемінити виленську колегію на академію, ну — і Баторий його послушав (стр. 52—53). 6) Коли Скарґа побачив, що уся його дотеперішня робота не вистачає до цілковитого знищення протестантів, тоді він „рѣшилъ создать нѣчто такое, что сразу обезпечило бы поворотъ протестантовъ въ сторону латинянъ“ (стр. 55) — ну і видрукував свої „Żywoty Świętych“... 7) Скарґа „постарав ся“, що король отворий в Полоцку єзуїтську колегію, а не вдовзі і в Ригі. 8) Відновляється ще раз полеміка з Волянком і 8) Скарґа переходить до Кракова, де приймають його „съ величайшимъ восторгомъ“ (стр. 62)... — Оттака то була діяльність П. Скарґи в добу панування Баторія, і „здѣсь“, запевняє нас д. Стельмашенко, „кроется причина постепеннаго упадка реформаціоннаго движенія“. — Пове́дїм тепер до оповідання д. Стельмашенка паралелю з писання Рихціцкого, а побачимо таке. Першій точці нашого змісту відповідають у Рихціцкого (т. I) стр. 192—202. Позволю собі зробити до сеї частини декілька уваг (застерігаючись, що місць живде́м взятих з Рихціцкого не буду виказувати). Д. Стельмашенко — ворог вірного подавання імен власних. І так вже перед тим назвав він єзуїтського генерала Боржія якимсь Борґіашом. Я зрештою ціню дуже той незрівняний піетизм д. Стельмашенка до тексту Рихціцкого, ну, але польський Борґіаш все таки буде зватися по великоруски Боржія (пор. прим. стр. 41). — Папський нунцій в Польщі 1572 р. не звав ся Вінцентий Партицій (стр. 44), а В. Портічі, і т. и. — Не менший ворог д. Стельмашенко й совісного цитовання Скарґових слів. Певна річ, що воно можна виправдати яко тако скупеньким знанем д. Стельмашенка польської мови, та по своїй думці на се найліпша рада така: доти не писати на основі польських жерел (хоч би тими „жерелами“ був лишень один Рихціцкий...), доки не буде їх гаразд розуміти... А то кождий буде мусів вважати цитати д. Стельмашенка несмачним жартованем та і глузованем з того органу, який помістив його „сочиненіє“. Щоб одначе хто не закидував мені голословного способу критикования, я позволю собі навести ось такий приклад :

Текст Скарґи в переводі д. Стельмашенка, стр. 45.

„...въ настоящую пору всѣ чрезвычайно скоры на вѣру, не разсуждая, кто говоритъ и чѣмъ доказываетъ свою рѣчь. Нѣтъ теперь любви къ своей отеческой вѣрѣ, — угасло усердіе къ службѣ Божіей, даже духовенство ста-

Текст Скарґи, евант. Рихціцкого, I, 199, 200.

...ludzie „uwierzą prędko, kłamstwu pomagają, a nie pytają się ani uważają, kto mówi i czem dowodzi. Nie masz miłości ku rozszerzeniu wiary świętej, zgasła staropolska ku służbie Bożej żarliwość, duchowne u siebie obel-

ло нерадивымъ!... Гдѣ возьмемъ лѣкарства противъ этихъ болѣзней? ...Но мы не отчаяваемся, — терпѣніемъ, покорностью и любовію къ неприятелямъ мы возвратимъ къ Богу отнятыя у насъ души, — это и есть то дѣланіе (жніво), на которое Онъ послалъ насъ". (Skarga. „Obrona Jezuitów; trzecia próba, rozdział III).

żyli i na Boski w nich urząd nie patrzą, do dóbr kościelnych chciwość i łakomstwo je uwodzi. Jako trudno takie w wierze zatrzymywać i w cnotach świętych pomnażać, palcem dotykamy... Lecz nie rozpaczamy, ale cierpieniem, pokorą, miłością nieprzyjaciół wiele dusz panu Bogu pozyskować możemy, mocą tego, który nas na swoje żniwo wysłał".

Я не входжу в те, як властиво назвати подібне, скажимо делікатно, профановане текстів старих памяток, а замічу лише, що і се ще у д. Стельмашенка не найгірше: він дозволяє собі навіть при нагоді зацітувати як слова Скарґи, переповідання Рихціцького! (В відповідних місцях я се зазначу).

Я заподіяв би д. Стельмашенкови велику кривду, коли-б я сказав, що самотнім жерелом відомостей був йому Рихціцький: д. Стельмашенко користувався ще й відповідними уступами „Історії Русскої Церкви" м. Макарія (т. IX, Спб., 1879). Для контролі прошу порівняти: д. Стельмашенко, ст. 45, И. Р. Ц. IX, ст. 358, 359 і т. д. Очевидна річ, що автор користується „Історією" преосв. Макарія „по своєму".

Оповідання про навернене братів Радзівілів написав д. Стельмашенко за Рихціцьким не конче совісно (пор. Рихціцький, т. I, ст. 203—209), а се тим більше видається чудним, що ш. автор міг дуже легко скоконтролювати своє писання відповідним місцем у м. Макарія (IX, ст. 361) і у кс. Заленського (т. I, ст. 196, 197). Сьмію звернути увагу ш. автора на се, що Скарґа не міг навернути на католицизм в Вильні Миколу Радзівіла Чорного, бо він умер ще 1565 р., а Скарґа прибуває до Вильна аж 1573 р. Зрештою се ноторично звісна річ, що М. Радзівіл Чорний умер „єретиком". Натомість правда се, що загально говорять про Скарґу, що він навернув Миколу Криштофа Радзівіла, сина Миколи, прозваного Чорним. Помиляється далі д. Стельмашенко, коли каже Миколі (Криштофови) Радзівілови відбрати кальвиністам друкарню в Берестю: се зробив якийсь з його братів (пор. Рихц. I, 207). Про братів Миколи Криштофа (прізаного Сиріткою) і про вчинок Слеповронського (ст. 48, 49) оповідає ш. автор за Рихціцьким доволі поправно.

Тим часом, оповідає д. Стельмашенко (ст. 49), королем польським став Баторий. Він відразу „окружив" себе канцлером Замоїським і про-

повідником Соколовским (ibid.), ну — а „оба они были въ самыхъ лучшихъ отношеніяхъ со Скаргой и планы послѣдняго скоро отразились на всей политикѣ короля“ (ibid.). Я подивляю ту геніяльну просто провірність д. Стельмашенка, з якою він розв'язує одним словом такі політичні містериї, як ось нпр. мотиви політики Баторія в душі католицькій. І що десь того перед д. Стельмашенком ніхто не спостеріг! А тим часом то така проста річ: Баторій робив те, що йому Скарґа велів. От і все! Спостережене д. Стельмашенка, правда, більше би нас переконало, коли би ш. автор попер його ще кількома архівними документами. А то, дарує д. Стельмашенко, на слово йому тепер ніхто не повірить, хоч би він і як запевняв нас, що Баторій або Замойський робив все „не безъ участія Скарґи“ (ст. 49, стрічка 28), „находясь подъ вліяніємъ своего „временщика“ (ibid., стрічка 31), „подъ вліяніємъ Скарґи“ (ст. 50, стрічки 1), „по мысли Скарґи“ (ст. 50, стрічка 6). Вкінці запришчу, що такого едикту, про який д. Стельмашенко згадує на ст. 50, стрічка 1—5, король ніколи не видав. Д. Стельмашенко, як бачу, зле зрозумів замітку Рихціцкого, га! з тою польщиною ш. автор ніяк не може собі дати ради... (Rychc., I, ст. 229).

Та Скарґа не лишень старався обмотати павутиною свого впливу короля і його канцлера: він не забув також виступити і до книжкової боротьби з „протестантами“. От і таким чином переходить ш. автор до полеміки Скарґи з Воляном. Природна річ — ш. автор і тут не може обійти ся без своїх дотепних уваг. І так д. Стельмашенко каже, що Скарґа не міг не звернути своєї уваги на Воляна, який проживав в Вильні при дворі Миколи (Радзівіла) Чорного. Недавно велів д. Стельмашенко Скарґі наvertати на католицизм сього Миколу Чорного, а тепер велить воювати з його дворянином. А се, що Микола Радзівил Чорний умер ще 1565 р., се д. Стельмашенко перед читачем замовчує. (Стельмашенко, ст. 50, Рихц., I, ст. 213, 214).

На напасти Воляна відповів Скарґа книжкою п. з. „Pro sacratissima Eucharistia contra haeresim Zuinglianam“ (Вильно, 1576). Рихціцкий дає з сього Скарґового писання (головно з передмови до біск. Протасевича і Радзівіла) деякі цитати, з яких скористав, очевидна річ, і д. Стельмашенко. Бо що ш. автор не бачив на свої очі згаданої книжки Скарґи, про се свідчать то, що д. Стельмашенко зацітував як правдивий заголовок Скарґової книжки переклад того-ж заголовку на мову польську, зладжений д. Рихціцьким (Рихц. I, ст. 234, 235 і Стельмашенко, ст. 51, зам. 1). Се одначе не перешкаджає ш. автору зацітувати де нещода згаданої книжки. І так ш. автор каже: „для насъ важна „przedmowa“ этого сочиненія, обращенная къ Протасевичу и Радзивилю...“ (пор. Rychc. I, ст. 235: „W dziele tem za-

sluguje najprzód na uwagę przedmowa do Protaszewicza i Radziwiłła“), в якій Скарґа говорить таке і таке, — а вже-ж читач на дармо шукав би в „Pro sacratissima Eucharistia“ за подібними цитатами: се щонайбільше лихі переклади деяких уваг Рихціцкого на російську мову:

Нібито текст Скарґового писання, в перекладі д. Стельмашенка, ст.51.

Переповідання Рихціцкого, I, ст. 236 i 237.

...Скарґа доказує, „что протестантское учение, колеблемое вѣтромъ сомнѣній, разрушая вѣру, ничего не даетъ людямъ взаимнѣя“. Мы видимъ, говорить Скарґа, что „кальвинизмъ, выродившійся изъ лютеранства и занявшій его мѣсто, теперь самъ сходитъ со сцены, уступая мѣсто то аrianству, то новокрещенцамъ, таковъ конечный плодъ этого злого учения (nasienia!)“.

Wykazuje niezbiecie, jak różnowierstwo im dalej, tem bardziej gubi się w wątpliwościach, jak dogmata jego coraz robią się ogólniejsze, coraz mniej wyraźne i bledsze, i że wreszcie samo przezczenie, główną zostając jego zasadą, wszystko się obala a nic natomiast nie buduje. Pokazuje (rozum. Скарґа) że kalwiństwo, wyrodziwszy się z luterstwa, przesadziło i umorzyło, a stając się samo pośredniem do dalszego rozprężenia ogniwem, zrodziło arianów i nowochrześciców szale, konieczny plód takiego nasienia“.

Як отже бачимо, д. Стельмашенко глузує собі просто з читача, в тій добрій вірі, що чейже там нікому не схочеться заглядати до давніх полемічних брошур.

Тим часом Скарґа виведює у короля „массу“ нових привілеїв (очевидна річ, для єзуїтів) та протестанти теж не сплять (ст. 51). Скарґа однак бере верх: він рішив „свою виленьську колєгію“ перемінити на академію. І йому се удасться: король „выдалъ Скарґѣ соотвѣтствующій дипломъ“ (ст. 52—53). Академія входить в житє. Безперечно ш. автор оповідає нам про звісні річи, а однакє кілько і тут помилок. Я помину вже ту дивовижну появу, що сей Баторий, названий найбільшим королем польським, не може просто одного кроку без Скарґи зробити, а зверну увагу лиш на одно. Чи знав про се учений автор, що проєкт засновання в Вильні академії існував вже 1563—1564 рр., та що вже тоді біскуп Протасевич думав про неї таки дуже горячо? Думаю, що ні. Бо коли-б учений автор знав про се, то був би не писав: „замѣчательно, что и здѣсь ходатаемъ за осуществленіе подобной идеи является не самъ Скарґа (що за наївність!!!), а тотъ же бискупъ Протасевичъ вмѣстѣ“ і т. д. (ст. 52). Чи знає дальше учений автор, що „у нас нема певних даних до вияснення числа професорів і катедр в пер-

ших роках життя академії“ (Харлампович, *op. cit.* ст. 51), отже не можна сказати, що Скарґа „запрошує з заграниці популярних (sic!) професорів і відразу отвирає всі факультети?“ (ст. 53). Чи знає учений автор, що число студентів в виленській Академії було таке: в р. 1579 около 600, в р. 1586 около 700, а 1600 около 800? (пор. ст. 53, на долі) і т. д. По нашій думці ш. автор повинен був більше вчитати ся в оповідання Рихціцкого та преосв. Макарія, а до помочи взяти ще найновіші публікації д. Харламповича та кс. Заленського і невідляжно за ними переповідати, а від себе не додавати нічого.

Ідім даліше. Вплив Скарґи росте страшно: король стає рабом його політичних ідей (ст. 54, на долі). Га! Тепер вже маємо ключ до розуміння політики Баторія: властиво він не мав жадної політики, він робив се, що йому казав Скарґа, от що! Та ідім даліше. Воляні підносять ще раз голову (ст. 55). Але бо й знав він, коли виступити! На його нещастє приїздить ще саме тоді до Польщі папський кардинал (sic!) єзуїт Поссевіно (хто не вірить, що Поссевіно був кардиналом, най прочитає ст. 55, стрічка 18. Кардинал-єзуїт! *Rarissima avis!* Д. Стельмашенко і не сподіється, що він відкрив). Протестантів стерли на мязку. (О скільки д. Стельмашенко „використовує Рихціцкого“ пор. т. I, ст. 292—294).

Я не буду виказувати детайлічно, як безпardonно черпає даліше д. Стельмашенко з „історичного памфлету“ Рихціцкого, не цитуючи його, своїм звичаєм, зовсім: цікавий нехай порівняє собі сам. (Стельм. ст. 55—56, Рихц. ст. 296—306). Ідім даліше. Скарґа, оповідає д. Стельмашенко (ст. 57), використовує для опутання короля кожду хвилину. Баторий вибирав ся саме тоді в похід (перший московський похід, 1579 р.), ну і Скарґа, очевидна річ, не міг чейже не мати при королеви свого вірного чоловіка (звичайно — єзуїт, шпігун): ось і спроваджує він в „Южной Росії“ (?) єзуїта Лятерну. Жаль великий, що д. Стельмашенко не попер свого быстрого спостереження невеличкою пачкою документів, а то нам ніяк не збирається на се, щоби ш. авторови повірити на слово. Нам все здається, що д. Стельмашенко, своїм звичаєм, розширює оповідання Рихціцким, додасть хитро слівце „подъ вплиніємъ Скарґи“, або щось в тім роді, — ну і політична інтрига Скарґи — вказана. Та позволить д. Стельмашенко, що на усі такі його помічення, а в їх перед нами ще не мало, відповімо так: доказів, доказів і ще доказів! — Що-ж до „місії“ Лятерни, щоб не тратити часу і місця, відсилаю ученого автора до кс. Заленського (I, 260) і коли д. Стельмашенко йому не вірить, нехай спробує з ним полемізувати.

Казка, яку д. Стельмашенко на стор. 58 переповідає за Рихціцким (I, 334—335) як історичний факт — лишить ся все таки казкою. Що кс. Заленский дозволив собі теж вважати сю казку історичною подією — ще нічого не доказує (I, 261). А коли-б д. Стельмашенко признав сю казку — казкою, він був би не писав, що „описанный выше фактъ въ лагерной избѣ короля ясно (!) убѣждаетъ насъ въ томъ, что Баторій прекрасно усвоилъ политическіе взгляды Скарги...” (стр. 58, на долі). — Ну певна річ — тепер, оповідає д. Стельмашенко, Баторій має зносини вже лишень зі Скаргою... Їзуїти господарюють в Полоцьку як в дома, дістають від короля крім иньшого добра ще „въ полное владѣніе и шестнадцать тысячъ православныхъ крестьянъ!” (стр. 59). Ну — що до тих 16 тисяч — раджу щиро д. Стельмашенкови перерачитати ще раз 325-ту примітку Рихціцкого (т. I, стр. 339), а я певний, що д. Стельмашенко застидаєть ся тим дуже... На закінченє каже д. Стельмашенко, що „мы не сомнѣваемся въ томъ, что грамота короля отъ 20, I, 1585 г. была редактирована Скаргой” (стр. 59 — тут очевидно мова про фундаційну грамоту полоцької колегії...) Ну, д. Стельмашенко може навіть ствердити свою певність присягою, — але ж бо се без доказів виглядає таки дуже комічно...

Заглянувши опісля троха до „Історії” м. Макария (очевидно „своім звичаєм...”, пор. т. IX, стр. 403, Стельмаш., стр. 60, в горі), переповідає ш. автор далі гарно за Рихціцким (тим разом цитуючи!) та переходить до нової полеміки: Скарги в Воляном (стр. 61). — 1582 р. випустив Скарга в світ велику книжку п. з. „Dwanaście wybiegów sakramentarzów” (повний заголовок подає Рихц., I, стр. 353, 354). Як звичайно — Рихціцкий подає у своїй совісній монографії (по думці д. Стельмашенка „історичнім памфлеті”) широкий та дуже докладний зміст. Д. Стельмашенко „позичає” собі у Рихціцкого знов своїм оригінальним звичаєм не лишень заголовок Скаргової книжки (та і то — подав його крайно недбало — стр. 61, зам. 3), але й зовсім безсоромно ще й декілька цитатів Рихціцкого, та цитує як Скаргові слова — переповідання Рихціцкого!... Певна річ — на відповідне нап'ятованнє такого поступовання — я не маю слів. І хоч як на щось подібного нема часу і місця — я все таки, для доказання сказаного, вважаю своїм обов'язком навести оттаке:

Нібито цитати із Скаргової книжки у д. Стельмашенка, стр. 61, 62.

Цитат „na dobro i wrost”... „Воланъ просилъ тебя — дать каждому свободу исповѣдывать вѣру по своему желанію, если

Слова Рихціцкого т. I, стр. 356, 357.

у Рихціцкого стр. 355, стрічка 2. „Dawszy każdemu wolność iść za jaką sam zechce wiarą, sądzę, iż gdy nowe coraz nauki i błędy

сдѣлать это, то сектъ и религій намножится столько, сколько явится учений и взглядовъ. Такая свобода должна быть названа дьявольской, такъ какъ каждый, если захочетъ, можетъ погубить себя...“ „Воланъ домогается преслѣдованія такихъ сектъ, какъ аріане и новокрещенцы и въ тоже время проситъ для кальвинистовъ свободы, какъ будто они не отступники отъ католической церкви!... Оканчивай же свою заботу о набожности своего королевства и Богъ наградитъ тебя на всякомъ мѣстѣ!... Пусть заботы о ростѣ религій будутъ первымъ твоимъ дѣломъ и Богъ благословитъ тебя побѣдами не только надъ Москалями, но и надъ Турками и Татарами!“

powstawać będą, tyle się w państwie tem namnoży sekt j religij, ile miast w niem liczymy. Pewien bardzo znakomity mąż słusznie wolność taką dyabelską nazywa, w której każdy jeżeli zechce zgubić się może“. Tak Wolan uniesiony gniewem na arianów i nowochrześciców... domaga się wolności dla samych tylko kalwinów, innych wszystkich chętnie na prześladowanie poświęcając, ale tem właśnie na siebie i na kalwinów miecz w ręce królewskie oddaje, gdyż oni sami odszczepili się od katolików... Kończy pięknem zwrotem o pobożności królewskiej i jak ją wszędzie Bóg nagradza... prosi i zaklina, aby o religijnym jego wzroście zawsze najpierwsze miał staranie, rokując większe jeszcze od Boga błogosławieństwa i nie tylko nad Moskalami, ale i nad Tatarami i Turkami zwycięztwa“.

Ну — подібного поступовання — знайти в науковій літературі не легко. — Те що д. Стельмашенко повиписував на стр. 62—64 свого „сочиненія“ се теж незручний зміст сказаного у Рихціцкого на стр. 364, 367—389. Хто хоче, може у д. Стельмашенка знайти цілі речення, взяті живцем з того „історичного памфлету“. — На кількох тих сторінках оповідає д. Стельмашенко про діяльність Скарґи в Кракові (від р. 1584). Вірний своєму заложеню а при тім непохитно вірючи в демонічну силу Скарґи — кінчить д. Стельмашенко сю частину свого „сочиненія“ так: „Так довершив ся в Польщі важний державний переворот завдяки впливови одного (!) чоловіка на всі верстви суспільности, почавши від хатини бідолахи, а скінчивши на троні короля. 15-літня діяльність Скарґи убила жите реформаційного руху, відродила упавший католицизм і внесла у внутрішні відносини польського королівства крайню релігійну нетолеранцію до всіх людей иншої віри, не виймаючи й „ісповідників схізми“ (стр. 65).

Ну — блажен хто вірує...

Дальші два розділи (VI і VII) „сочиненія“ д. Стельмашенка (по нашому поділу — 3-тий і 4-тий розділ II части) п. з. „Папські притязання на русскую церковь въ періодъ Московско-Польскихъ столкновений и участіе въ нихъ Скарги“ (стр. 66—70) і „Положеніе православной церкви Литовскаго великаго княжества наканунѣ іезуитскихъ посягательствъ П. Скарги на ся свободу“ (стр. 71—80) — се пеначе ближшій вступ до дальшого розділу, до части найважнішої, в якій Скарґа виступає — головним ініціатором і провідником уніятської пропаганди. Затримаємо ся над ними дуже коротко.

Розділ VI — присвячений місії Поссевіна. По „глибокій“ розвазі доходить учений автор до вивода, що місія Поссевіна була рівночасно і місією Скарґи... (стр. 63)... Позволю собі пригадати д. Стельмашенкови таке: Скарґа і взагалі усі польські єзуїти не вірили в мрії римської курії, себ то в можливість релігійного порозуміння в Москву. Навпаки — Скарґа вже в своїм писанню „O Jedności“ промовляє як найгорячіше за пропагандою над з'єдиненем з римським престолом владик українських, а не московських. А коли Поссевіно наочно переконав ся про неможливість якого такого порозуміння в Москву, — він теж переняв ся ідеєю Скарґи як найгорячіше, працював для її здійснення теж дуже горячо, а папа Клемент VIII проголосив вже сю ідею *urbi et orbi*: „O! mei Rutheni, ego per vos Orientem convertendum spero!“ — Се зрештою річ ясна, як сонце, і д. Стельмашенко повинен се знати.

Розділ VII, — як можна було відразу припустити, се незвичайно незручні витяги з „Исторіи Р. Ц.“ м. Макарія, лишень що не з X тому, як зазначив (правдоподібно через помилку, пор. стр. 71, зам. 1) ш. автор, а з IX. Розуміється, що ш. автор — своїм звичаєм — черпає з цінної праці преосв. Макарія зовсім безцеремонно (Пор. прим. Стельм. стр. 71. — М., т. IX, стр. 2, 4. — Стельм. стр. 73. — М., *ibid.* стр. 9, 10. — Стельм. стр. 74. — М., *ibid.* стр. 11, 309—310 і т. д.). — Прилишати ся довше при сій розділові — не варто. Зазначу лише, що в ній ш. автор старає ся змалювати на кількох сторінках сумне положенє православного духовенства та ввійти в причини сього явища. Оригінальний тут д. Стельмашенко о стільки, що — по його думці усі польські королі гень від Ягайла розуміють вагу унії дуже ясно... А коли вони, надуживаючи свої влади (прим. права патронату) — спроваджують церковні відносини на Руси до абсурда, — то роблять вони се в рафінованою облудою та византийським злобним вирахованнем: вони хочуть руську церкву ослабити, щоби тим легше змусити її до унії. Ну, признавати польським королем таку валенродівську бистрозорість — се просто комічно.

Як я вже в горі запримітив — розділ VIII і IX „сочиненія“ д. Стельмашенка — п. з. „Скарга какъ инициаторъ и руководитель уніатскаго движенія“ (стр. 81—103) і „Дѣятельность П. Скарги на пользу уніи въ царствованіе Сигизмунда III-го“ (стр. 104—163, — по нашому поділу — останні розділи части II) — се найважнійша частина в цілім „сочиненію“ д. Стельмашенка. Перейдемо їх по черзі.

У першому зі згаданих розділів старається учений автор вмовити в читачів, що Скарга, коротко кажучи, був одним-одиноким розважним в Польщі політиком, який усім своїм землякам, почавши від короля й скінчивши на останнім бідоласі, а навіть приблуді Поссевіно, що по думці ш. автора був просто „помощникомъ и ученикомъ Скарги“ (стр. 97, стрічка 18), накинув свій світогляд, свої політичні переконання, — одним словом змусив їх своїм впливом думати так, як він сам думав, робити лишень се, що він їм вкаже... Як отже бачимо — д. Стельмашенко дуже консеквентно розвиває дальше ідею просто не-земної сили сього справдішнього над-сзуїта, а як побачимо дальше — розвиває її аж до самого кінця... Очевидна річ — дивлячись крізь такі окуляри — д. Стельмашенко мусить видіти в Скаргі ініціатора і „руководителя“ уніатського руху, який з желізною витривалістю та при тім з сзуїтською підступністю працює над знищенням руської церкви...

VIII розділ починає д. Стельмашенко деякими виривками з „И. Р. Ц.“ м. Макарія — очевидна річ, не цитуючи його зовсім (пор. Стельм. стр. 81. — М., т. IX, стр. 350, 355, 368 — одно речення позволю собі навести: „Мало по малу, когда стали здѣсь привыкать къ іезуитамъ, когда увидѣли блестящіе успѣхи ихъ учениковъ, когда узнали, что дѣтей бѣдныхъ родителей іезуиты обучаютъ у себя бесплатно, школу іезуитовъ стали посѣщать и дѣти православныхъ“ — Стельм. стр. 81 — у Макарія — т. IX, стр. 355). Далі констатує д. Стельмашенко, що „убѣжденія Скарги перешли въ сознаніе главнѣйшихъ представителей тогдашней Польши“ (82). Дорогою до того були Скаргі його брошури і проповіді. А що Скарга як геніяльний політик врозумів відразу, що Польща з унії люблинської без унії релігійної не буде мати хісна, — отже ідеї релігійної злуки „посвятивъ всѣ свои силы, пока, наконецъ, не привелъ ее къ исполненію“ (стр. 83). В тій то цілі і написав Скарга своє писання „О Jedności“.

Розборови „О Jedności“ присвятив д. Стельмашенко, як можна сподівати ся, багато місця. Я одначе сьмію тут заявити, що д. Стельмашенко Скаргової „О Jedności“ не бачив на свої очі, ані в оригіналі, ані — ще гірше — в передруку „Русскої Истор. Библиотеки“ (ор. cit.). Певна річ — не бачити незвичайно рідкої книжки — се ще не гріх. Одначе думаю, що переповідати зміст Скаргової „О Jedności“ живцем за Рих-

цілким, не зазначивши сього, а навпаки вмовляти в читача, що користано з оригіналу -- се вже не добре. А воно тим більше видаєть ся чудним, що люди в Києві не знають про існування нового петербурського передруку Скаргової книжки!

Вже в самім заголовку, який ш. автор подав за Рихціцким (Стельм. стр. 84, зам. 1, Рихц. I, стр. 265, 266) зроблено, як я вже сказав, ... 56 похибок. [Справдішнього заголовку я не подаю, вважаючи се зайвим. Зазначу лишень, що я мав під руками примірник бібл. ім. Оссо-ліньських у Львові, п. ч. 15.587]. Почавши від стр. 84—91 переповідає д. Стельмашенко зміст книжки, не жалуючи при тім цитатів. Всі ті цитати знайде читач у Рихціцкого на стр. 266—284. Очевидна річ — усі ті цитати в російськім перекладі д. Стельмашенка так нераз до не пізнання зіпсуті, що просто сором! Усіх їх навести годі, та вжеж не можна просто минути мовчанкою одного цитату д. Стельмашенка, якого надармо шукати не лишень у Скарги але й у Рихціцкого.

На стр. 87 (на долі) пише д. Стельмашенко так, кінчаючи розбір II части Скаргової „О Jedności“: „Въ 19 и 20 раздѣлахъ той же части Скарга съ особой силой распространяется о новомъ отступленіи Грековъ по примѣру Марка Ефесскаго и говоритъ такъ: „Исидоръ, Митрополитъ Кіевскій, возвратившись изъ Рима, привелъ къ единству съ Римскою церковію всѣ русскіе народы, которые жили въ великомъ княжествѣ Литовскомъ. Но когда онъ пріѣхалъ до Москви, нося съ собою миръ Христовъ, то тамъ уже были опередившіе его отщепенцы Греческой церкви: въ результатѣ вышли большіе споры, а Исидоръ присужденъ былъ къ строгому темничному заключенію“ (До сеї части пор. Рихц. I, стр. 274). Въ качествѣ эпилога къ этой же части, Скарга открываетъ ужасную картину Греческаго отступленія и при этомъ патетически восклицаетъ: „Византія пала вслѣдствіе схизмы и Греческая церковь подпала самому позорному рабству! Турокъ вводитъ и низводитъ патріарховъ! Какія же это патріархи и какой клиръ возводится ими? Самый необразованный, грубый и развратный. Какова же можетъ быть чистота вѣры и жизни въ той рабской церкви, которая служитъ больше султанамъ и султаншамъ, чѣмъ Христу?“ — Вдохновение не покидаетъ Скаргу и тогда, когда онъ переходитъ къ русскому народу: „русская церковь также стонетъ въ рабствѣ у Московскаго царя (Іоанна IV-го), который по своей прихоти низлагаетъ митрополитовъ и распоряжается церковью, какъ своею рабынею. Въ результатѣ — невѣжество духовенства и варварство, въ силу которыхъ русскіе не считаютъ грѣхомъ — убивать латинянъ... (Се неначе відгомін із Ш ч. Скаргової „О Jedności“, 3 розділу, стр. 350). Нѣтъ, не та теперъ въ Москві вѣра, какая была у святителей русскихъ — Михаила, Петра

и другихъ жившихъ въ уніи (?) до схизмы при Еленѣ! Нѣтъ у нихъ теперъ ни чуда Божія, ни духа любви, ни единенія! Москва и нашу Русь заразила схизмой: и у насъ теперъ русская церковъ въ рабствѣ, но не у турецкого султана, а у каждого пана, который что хочетъ, то и дѣлаєть съ нею; у насъ рукополагають священниками холоповъ и невѣждъ, которые сами не понимаютъ того, что они въ церкви читають". Опісля переходить д. Стельмашенко до III части „О Jedności“.

Для поясненія вважаю потрібним сказати такє: Скарґова „О Jedności“ складаєть ся з трьох частий: I ч. стр. 1—152, II ч. стр. 153—330, а III ч. стр. 331—401. Часть II-га, про яку саме тут розходить ся, п. з. „Wtóra Część O Greckim od Jedności Kościoła Bożego u stolice Apostolskiej odstąpieniu“, обіймає передмову (стр. 153—154) і 20 розділів. Розділ 20 (стр. 319) має такий заголовок: „Jako Grekowie do domu przyiachawszy za wzburzeniem Czerncow prostych a wpornych przez Marka Epheskiego, Synodu S. y iedności kościelney trzymać nie chcieli, y w ręce Pogańskie wpadli, y o Sidorze abo Isidorze Kijowskim Metropoliście“. Вже з самого заголовка виходить, що в тім розділі оповідає Скарґа про поворот Греків з флорентійського Собору (z osmego Zboru) до дому, де встали народні замішання, викликані Марком з Ефезу. Та д. Стельмашенко сеї части (ні взагалі цілої „О Jedności“) не читав, тому то й пописав такі дивогляди. Але ідїм далше. Д. Стельмашенко оповідає, що Скарґа „въ качествѣ эпилога къ этойже части (значить II-гої) открываетъ ужасную картину Греческаго отступленія и при этомъ патетически восклицаетъ“ (слїдує се патетичне місце). Тим часом частина II (чи там її останній розділ 20-тий) кінчить ся уступом п. з. „Zamknienie tey wtorey części Jako czterzmi (чотирма) cudu ten S. Zbor P. Bog wsławić raczył na więtrze potępienie tych, ktorzy go nie trzymaia. A iż o vporze Grekow sami Grekowie świadczą“ (стр. 325). І деж тут місце на те „патетическое восклицаніє Скарґи“? Д. Стельмашенко просто „сочинив“ собі текст Скарґи!

Подавши за Рихціцким зміст Скарґової „О Jedności“ — д. Стельмашенко кінчить, що Скарґа не сказав ясно, в чім властиво повинна лежати ся „унія“. III. автор не помічає одначе сього, як Скарґа у цілім своїм писанню акцентує дуже сильно, що, мовляв, Унія не була жадною новиною, а лишень поворотом до старого, до того, що було „na osmym zborze, przed stem y kilka dziesiąt lat“. (Русская истор. библ. т. VII, стор. 227, моя студія, ор. cit. стор. 19).

Вражіннє від Скарґової книжки було страшне: „черезъ 4 (sic!) года потребовалось второе изданіє“. Чому ш. автор не позволив собі сказати що „черезъ годъ“ — я не знаю (стр. 92). Духовенство польське про-

читавши Скаргову книжку, пробудилось „отъ долгой, глубокой спячки“ (стр. 93). Просто — чародієм був той Скарґа.

Далі слідує у д. Стельмашенка коротка характеристика Скарґи як проповідника (стр. 93—95) — за Рихціцким (т. II, стр. 156—167). Ш. автор любить говорити коротко і сильно, — от і тут кінчить він свою характеристику так: „нѣтъ сомнѣнія (!), что религиозное и политическое положеніе западно-русскихъ областей въ концѣ 16 вѣка во многомъ зависѣло отъ Скарґи“ (стр. 96). Скарґа висилав на Русь місіонарів, постарався у папи, що єзуїтам дозволено „совершать таинство причащенія по православному обряду“ і т. д. і т. д. Цікаві речі оповідає нам д. Стельмашенко. Посевіно стає „помощникомъ и ученикомъ“ Скарґи (стр. 97), — „ректоръ ярославской іезуитской коллегии (?) Гербестъ издалъ ученые, увѣсистые фоліанты (sic!) о Флорентійскомъ соборѣ (?)“ Мартин Лятерна працював в Кракові при костелі св. Варвари — „словомъ, пропаганда латинства... была... въ большемъ ходу“ (стр. 98). І чого ми тут не довідалися! Гербест — ректор (!) Ярославської колегії пише „фоліанти“, про які польським бібліографам і не снилося, — Лятерна в Кракові живе — а на Русі (через духа святаго!) веде пропаганду. І все те „силою воли одного чоловіка“ (стр. 98) — кличе одушевлений д. Стельмашенко.

На стр. 100—103 витягає д. Стельмашенко зі своїх фантазій конклюдії. Читаєш се і волосє на голові стає дубом, а Скарґа виростає в наших очах на страшного велетня, могутного своїм впливом, фанатика з піною на устах.

Переходимо вкінці до IX розділу „сочиненія“ д. Стельмашенка (чи там по нашому поділу — до останнього розділу II часті) п. з. „дѣятельность П. Скарґи на пользу уніи въ царствованіе Сигизмунда III-го“ (стр. 104—163).

Учений автор починає характеристикою Жигимонта III. Він „носить на себѣ отпечатокъ самого отвратительнаго іезуитскаго вліянія, какое только можетъ отразиться на заурядной и небогатой отъ природы натурѣ“ (105). Коротко — але кріпко! Учителями короля були єзуїти Висоцкий, Мацейовский і Варшевіцкий. Хоч се і не годить ся в правдою, — але сказано певним голосом (пор. прим. Заленский op. cit. т. I, стр. 454). Жигимонт стає „покорнымъ слугою“ єзуїтів (стр. 106), але всі єзуїти бліднуть, просто никнуть перед... — ну, очевидна річ — перед Скарґою. „Скарґа до того былъ близокъ къ королю, что послѣдній жилъ его идеями, мыслями и убѣжденіями. Достаточно прочесть официальные акты, грамоты и письма, касавшіеся уніатскаго вопроса, чтобы понять, что они диктованы не Сигизмундомъ, а авторомъ *jedności kościoła*, что Скарґа дѣйствительно былъ умомъ, словомъ и пе-

ромъ, а не проповѣдникомъ только своего короля“ (стр. 106, 107). Ідѣм дальше. Скарґа манить „дворъ, шляхту и короля въ невѣдомую даль — объединить всѣ народности Польской Корони единой вѣрой“ (стр. 109).

Я умисно переповідаю зміст оповідання д. Стельмашенка його власними словами, аби показати, як властиво представляється в очах ш. автора сей над-взут. Ми побачимо одначе ще щось більше. Ш. автор вмовляє в нас власне (стр. 110, 111), що Поссевіно мав иньший проєкт унії, а Скарґа иньший: Поссевіно хотів лишити Русинам обряд, „по мысли Скарґи адѣсь не было бы *jedności* и такая унія не соотвѣтствовала бы всей его подготовительной работѣ въ пользу безусловнаго латинства“. Звідкиля се ш. автор знає, — він не згадує, — запримічає лишень, що вкінці таки Скарґа годить ся на проєкт Поссевіно: „онъ видѣлъ, что русскіе не примутъ сразу чистаго латинства...“ Але Скарґа знав, „твердо былъ убѣжденъ, что чистое латинство, проводимое въ жизнь іезуитами и католическимъ клиромъ, уничтожитъ постепенно всѣ примѣсы схизматическихъ обрядовъ“. В тій думці і написав Скарґа „*O rządzie i jedności kościoła Bożego*“ (стр. 110). Очевидна річ, ш. автор книжки сеї під руками не мав, ані не знав про істновання передруку (як я се на початку зазначив) Заголовок подав нам дословно за Рихціцким (т. II, стр. 55).

На ст. 112 і 113 говорить учений автор про „грандіозный механизмъ (ст. 113) сооруженъ и приведенъ въ дѣйствіе Петромъ Скарґой для унії православнаго народа съ римскимъ престоломъ“. Що одначе учений автор глузує собі просто з наївних читачів, про се свідчать зараз такі його найближші слова: „внутренняя работа отдѣльныхъ частей этого механизма въ настоящее время для насъ почти не уловима“ (ст. 113). Справді чудно, як міг д. Стельмашенко спостеречи сей „грандіозный механизмъ“, коли не бачив його складових елементів, — ну але се вже секрет ш. автора.

Почавши вже від ст. 114 — оповідає нам ш. автор звісні річі про випадки, які попередили р. 1596, оповідає широко про сам берестейський синод, а вкінці про полеміку з поводу сього синоду, в якій, як звісно, брав участь і Скарґа (аж до ст. 163). Відомости свої черпає тут ш. автор з „И. Р. Ц.“ м. Макарія. І жаль великий, що ш. автор не пошанував авторітету поважного історика, а від часу до часу позволив собі сказати і від себе декілька уваг. Я певний, що ш. автор розваживши їх ще раз, буде їх сам стидати ся. Та поки я приступлю до спеціального розбору тих елюкубрацій д. Стельмашенка — подам вперід короткий зміст його оповідання (ст. 114—163).

Православне духовенство, оповідає ш. автор, було на переходню берестейської унії просто нужденне (подано кілька прикладів: Онисифор

Дівочка, Хрептович і Лозовський, Іона Борзобогатий Красненський (sic!), Терлецький). До такого стану допровадили їх польські королі (ст. 117) надуживанем своєї влади, а власне права патронату. Тим часом в підмогу православній церкві іде „православно-руський патронат“ (ст. 119 — ш. автор розуміє мабуть під тим патронатом людей світських) і братства. Серед того приїздить на Русь патріарх Греція II, та вороги православія (!) компромітують його „оскорбительными“ грамотами (ст. 123). Починає ся цілий ряд з'їздів-нарад руського владцтва і виринає ясно і отверто проєкт унії. Заразом єзуїти не сплять: Львів стає центром (!) уніятського руху, а Лятерна пише уніятську книжку „Арфа духовна“ (sic! ст. 130). Виступає на ширше поле Потій, обдурює (sic! ст. 133) князя Острожського. Настає рік 1594 — владки підписують грамоту з дня 2 грудня 1594 (ст. 135), Скарґа диктує королеви його „маніфести“ в справі унії. Потій і Терлецький їдуть до Риму (ст. 138), а на Руси Лобода і Наливайко проливають кров — в оборону православія (ст. 139). Поворот владки з Риму і сойм в Варшаві 1596 (ст. 140, 141). Вкінці синод в Берестю і його історія (ст. 142—149). Полеміка з поводу берестейського синоду: православні друкують ще 1595 р. „Уния, альбо викладъ преднейшихъ артикуловъ“ і „Ekthesis“, „Скарґа долженъ былъ ослабить вліяніе противной стороны“ (sic!) і він видає „Synod Brzeski“ і „Obrona Synodu Brzeskiego“. Критична аналіза згаданих писань Скарґи (ст. 156—158). Православні відповідають Скарзі „Апокрізісом“. Бесіда Потія на соймі в р. 1600 (sic! що такої бесіди Потій ніколи не сказав, — автор не знає!) Сьвідоства з „Перестороги“ (! ст. 160—161). Фанатизм єзуїтів (ст. 162—163).

Вже з поданого змісту може кождий, ознайомлений здебільша з історією берестейської унії, уявити собі бодай в приближеню образ того „язикосмішенія“, з яким ш. автор писав своє „історичне“ оповідання. І хоч я признаю ся отверто, що усіх „неісторичних“ подробиць студії д. Стельмашенка я просто не в силі обняти (на се треба би хіба писати книгу, ледви чи не більшу від „сочиненія“ д. Стельмашенка), все-ж таки денечого минути мовчанкою просто не можна.

Що стан православного духовенства в доберестейській добі був сумний, що владцтво було дуже нужденне, в тім ніхто не сумніваєть ся. Що багато до сього причинили ся польські королі надужитєм своєї влади, головно правом патронату се те-ж певна річ. Щоб одначе бачити в поведженню польського правительства „злое, тенденціозное стремление обезсилить и принизить православную церковь“, бачити явне „вліяніе королевскаго двора, которому невыгодно было для будущей унии заботиться объ истинныхъ владыкахъ и объ удовлетвореніи назрѣвшимъ нуждамъ православной церкви“ (ст. 117), се значить, як я вже

в горі зазначив, признавати польським королям якусь валенродівську бистрозорість, признавати якої їм нема жадної підстави. Для характеристики історично-фантастичних комбінацій д. Стельмашенка позволю собі навести ще отсе його спостережене: „Мы не станемъ приписывать Скаргѣ личнаго и непосредственнаго участія въ процессѣ избранія на епископскія мѣста такихъ недостойныхъ лицъ, какія отмѣчены нами выше. Доказать это мы не можемъ до тѣхъ поръ, пока не будетъ у насъ подъ руками положительныхъ фактовъ (!). Но мы рѣшительно останавливаемся на той мысли, что пагубная политика Сигизмунда по отношенію къ русской церкви есть прямой результатъ вліянія Скарги и его политическихъ идей“ (т. 118). „Нѣтъ — всѣ факты подобнаго рода, указывающіе на печальный внутрений строй православної церкви, являются нѣчимъ другимъ, какъ только спокойнымъ и строго обдуманымъ (!) исполненіемъ плановъ уніи (sic!), данныхъ Скаргой (!)“. Польскому правительству предстояло исполнить весьма трудную задачу: съ одной стороны нужно было обезсилить іерархію православной церкви и сдѣлать ее негодной въ глазахъ православнаго народа, — съ другой — усилить авторитетъ католическаго духовенства и пробудить въ русскихъ людяхъ самый глубокий интересъ къ славѣ и величію римскаго костела“.

Аналіза грамоти, якою король надає митрополичій престіл Михайлу Рогозі переведена у д. Стельмашенка теж монструально (ст. 121). Раджу ш. авторови перечитати ще раз, а тим разом уважнійше, критичні уваги м. Макарія в И. Р. Ц. т. IX, ст. 482—483.

З нагоди, що ш. автор покликуєть ся так на ст. 121, як і дуже часто описля на „Пересторогу“ Юрія Рогатинця, зверну увагу ученого автора вже тут на се, що „Пересторога“ як історична пам'ятка — документ незвичайно непевний, як літературна пам'ятка — річ неоцінена. Виказали се вже давно др. Франко і проф. Студинський (ор. cit. в данім разі пор. ст. 47).

Коли-б д. Стельмашенко був читав пильнійше Историю Р. Ц. м. Макарія та знав студию проф. Студинського про „Пересторогу“, був би він з всякою певністю не повиписував таких баламуств, які читаємо на ст. 123. Д. Стельмашенко оповідає, що на Руси курсувало „много подложныхъ грамотъ...“ „крайне оскорбительныхъ какъ для экзарха такъ и для Кіевского митрополита“. „Наконецъ въ народѣ стали распространяться очень не выгодные для патріарха слухи, что будто бы онъ требовалъ отъ Рогозы за посвященіе его въ санъ митрополита 15 тысячъ червонцевъ“. А се все, каже учений автор, інтрига ворогів! Ог що! „Такъ искусно“, заключає дуже „бистроумно“ д. Стельмашенко, „враги западно-русской церкви сѣяли въ народѣ и духовенствѣ предубѣжденія и неудовольствія противъ цареградскаго

патріарха! Имъ пужно было это потому, что обаяніе личности патріарха въ народѣ и его подозрительное отношеніе къ дѣйствіямъ короля, составляли повидимому неодолимую преграду для скорѣйшаго осуществленія уніатськихъ плановъ“. Як отже бачимо — скрізь уніатська інтрига, інтрига і ще раз інтрига. Навить ті грецькі пройдисьвіти, що називали себе на Русі митрополитами та архієпископами і немилосердно обдирали темний руський народ, як раз автори тих фальшивих, підроблених грамот — навить вони були союзниками уніатських інтригантів...

Мало сього, оповідаючи на ст. 123 про звісних тих „пятнадцать тысячей аспръ“ (Акты Зап. Россіи, т. IV, пр. 149, Пересторога), яких патріарх мав домагати ся від Рагози, д. Стельмашенко вірить ще й тепер, що „патріархъ израсходовавъ на свою поѣздку по Литвѣ около 15 тысячъ аспръ, какъ человекъ бѣдный, потребовалъ отъ Рогозы, чтобы онъ возвратилъ ему деньги, сдѣлавъ раскладку на все церкви Литвы. Требованіе патріарха было исполнѣ законно“ (ст. 123). Цевна річ, що ш. автор не був би пописував ся так нужденними відомостями, коли-б був знав, що всі ті поголоски про патріяршу захлапність викликав грецький пройдисьвіт „епископ тарнавський Дионісій..“ (пор. нпр. Студ. ор. cit. ст. 58, Likowski, ор. cit., ст. 97).

Про берестейський собор з дня 20 липня 1590, — про який д. Стельмашенко оповідає за м. Макарієм (Стельм. ст. 124, М., IX, ст. 497), не згадую, відсилаючи ш. автора до Ліковского (ор. cit. ст. 107 et seq.). Сказати ж про стилістичний зворот грамоти з дня 20. VI, 1590: „на нашу церковь происходят частыя гоненія и великое преслѣдованіе... отъ разныхъ чиновъ“ (Стельм. ст. 124, Макарій, IX, ст. 497), що „это первый по времени историческій документъ, гдѣ говорится о гоненіяхъ на русскую церковь со стороны правительственныхъ чиновъ“ (ст. 125) — се звучить доволі гумористично. Вважати сварні й бійки між такими галабурдниками, як Терлецький і Семашко (Мак. т. IX, ст. 510, Стельм. ст. 125) теж інтригою „со стороны исполнителей уніатскаго проєкта“, яким „нужно было залучить Кирилла въ свой лагерь или путемъ мирныхъ убѣжденій или путемъ гоненій и неслыханныхъ отягощеній, поручивъ послѣднія тому или другому чину“, — бачити в нападах Семашка „характеръ упорнаго и строго обдуманнаго преслѣдованія, исполнѣ рассчитаннаго на політійшую безнаказанность и на поддержку свыше“ (ст. 125), се також чогось варте! Се вже верх гумористичного метода д. Стельмашенка в науковій роботі. „Тутъ видно строго обдуманное намѣреніе довести Терлецкаго и Балабана до сознанія необходимости искать выхода изъ своего затруднительнаго положенія“ (sic! — ст. 126)!

Про наради руських владик в роках 1590—1592 має ш. автор дуже скупі відомости. Раджу щиро переглянути Ліковського (ст. 106), Студинського (ор. cit., ст. 59) і Жуковича (ор. cit.). Пригадую ще раз, що „Пересторога“ для недосвідчених та легковірних істориків, річ дуже небезпечна (пор. Стельм. ст. 128 et seq.).

До ст. 130 запричічу не багато. Єзуїтська пропаганда на Русі в доберестейській добі для шановного автора — *terra incognita*. Він знає одного Скарґу, з писання Рихціцького довідався денешо про єзуїтську колегію у Львові (спеціальної студії про сю колегію кс. Заленського, написаної на основі цінного рукописного кодексу Велевіча, власности цісарської бібліотеки в Відні п. ч. 11988, ш. автор не знав нічого!), довідався про існування єзуїти Лятерни — ну тай пише — фантазує про уніятську книжку (sic!) тогож Лятерни (*Harfa duchowna*), яка мусіла робити страх велике вражінє, коли діждала ся аж 60 видань! А — можна би — думаю — вимагати від письменника, що пише про єзуїтську пропаганду на Русі в доберестейській добі, аби він знав щось про існування заміток проф. Любовича „Къ исторіи Іезуитовъ“ (ор. cit.), спеціальних праць кс. Заленського, знав вкінці про головний центр єзуїтської пропаганди на цілу Русь, про колегію в Ярославі. Хто не знає сього, а додаймо до того ще й днівники Велевіцького, для того єзуїтська пропаганда на Русі — *terra incognita*.

Оригінальні відомости має ш. автор і про Потія, хоч м. Макарій (IX, 334), д. Студинський (ор. cit. 62, 84) і Ор. Левицький (не згадую вже писання Кішки видрукованого не „w suprastu“, але в Супраслю 1714 р.), зібрали вже до його характеристики цінний материял. Пригадую ш. авторови, що єзуїт, який 1588 р. перебував на дворі біскупна Мацейовського, був Бенедикт Гербест, голова єзуїтської пропаганди на Русі в доберестейській добі (пор. мою студию п. з. „Єзуїти в заведеню унії на Русі в доберестейській добі“ і „Предтеча унії“ в „Записках Наук. Тов. ім. Шевченка“ т. LIII).

Просто прикро читати, коли д. Стельмашенко хоче вмовити в читача, що Потій піддурив кн. Острожського (стр. 133), або що митрополит висвятив Потія на наказ короля (стр. 132). Треба не мати найменшого понятя про се, що кн. Острожський вже 1583 р. промишляв над унією, що він сам наставляв на Потія, аби той постриг ся в черці та прийняв владичей престіл, та що король грамотою з дня 20 III, 1593 р. поручив Рагозі посвятити Потія на владика на пропозицію самого князя Острожського, треба — кажу ще раз — не мати про все те найменшого понятя, щоби кидати на Потія такі важкі підозріння, як се — зовсім безпідставно і несправедливо вчинив д. Стельмашенко (стр. 132, 133).

Вкінці доходить ш. автор до р. 1594. Владики підписують грамоту з дня 2 грудня 1594 р., а в червні 1595 р. їдуть до Кракова. Король видає три грамоти: одну до кн. Острожського, другу до Рагози а третю до старостів пограничних замків. Ш. автор вмовляє в нас, що „грамоты эти были диктованы Скаргой, въ томъ не можетъ быть никакого сомнѣнія“ (стр. 137). Невдовзі Потій і Терлецький їдуть до Риму (стр. 138). Тимчасом на Русі рознеслась вістка про зраду владик: повстає ворохобня. На чолі стають Лобода і Наливайко, які невдовзі „поплатились своєю жизнію за защиту вѣри“ (стр. 139). Серед того владика вертають з Рима (головним „жерелом“ для ш. автора тут Макарий: пор. Стельм. стр. 131 et seq. — Мак., IX, стр. 638 et seq. Дещо зовсім дословно, без цитованя, пор. прим. Стельм. стр. 141, Мак., IX, стр. 649). Весною 1596 р. відбувся в Варшаві сойм, а вкінці настав і довго жданий собор. Перебіг собору, ро слідений в писаннях преосв. Макарія, Ліковского, Жуковича та Студинського до найменших подробиць, зайняв у д. Стельмашенка чимало місця (стр. 142—149). І хоч се, як кажу, річи загально звісні, всеж таки позволю собі і до сеї частини зробити декілька уваг. Очевидна річ, не оплатити ся пригадувати д. Стельмашенкови, що холмський біскуп, присутній на берестейськім соборі звав ся Гомоліцкый, а не Гомолінський, подібно холмський владика звав ся Збируйський, або Зборовський. Та вже ніяк не можна згодити ся з ш. автором, ніби „планъ дѣйствій, порядокъ засѣданій и характеръ отношеній къ православноѣ сторонѣ“ на нарадах уніятської сторони, — „все это въ мельчайшихъ подробностяхъ было обдумане Скаргой и строго (!) разчитано на успѣхъ“. Не перечу, що годі собі уявити непряности Скарги на берестейськім соборі, годі щоби він не був при тім, де відбувався останній акт сеї великої історичної драми, в яку він вложив тільки свого труду, однак надавати йому аж так незвичайно великий вплив на самім соборі, як се вчинив д. Стельмашенко, се без певних доказів лишаєть ся пустим здогадом, в який можна вірити, або й ні. Вкінці я не можу зрозуміти, як можна припустити, щоби один єзуїт міг так, даруйте за слово, водити за чуба усіх членів уніятської сторони, по якій були прецінь люди такої поваги і авторитету, як митрополит Рагоза (дарма що і він був характеру дуже хиткого) та бувший сенатор, енергійний Потій. Та здогадів д. Стельмашенко не жалувал перед тим, отже і тут пописуєть ся ними. І так на стр. 146 каже д. Стельмашенко канцлерови Львови Сошіві говорити до депутатів православних „длинную рѣчь составленную Скаргой“. Та зі всіми вітраками д. Стельмашенка воювати годі, то й і тут відішлю я ш. автора до м. Макарія, т. IX, стр. 665, 666, а головню 668, замітка. Вкінці годить ся звернути увагу ш. автора на се, що го-

ворити на основі „Перестороги“ про голодову смерть протосінгела Нікифора, се досить наївно (стр. 147). Чейже ш. автор міг переглянути собі про долю Нікифора цінні, незвичайно обережні уваги проф. Жуковича (Сейшовая боротьба, 1901, стр. 350).

Очевидна річ, так перед тим як і опісля „заповичаєть ся“ д. Стельмашенко головню у преосв. Макарія. Се починає згодом вже бавити і не робить прикрого вражіння (пор. прим. у д. Стельмашенка стр. 151 і у преосв. Макарія, т. IX, стр. 673 і 674 — просто дословні уступи без відкликування!).

„Такъ состоялась церковная унія въ Литвѣ, раздѣлившая западно-русскую церковъ на двѣ далеко не равныя половины“ (Мак. IX, стр. 674, Стельм. стр. 157). Розпочав ся тепер звисний процес: православні хотіли доказати легальність свого собору, а уніяти свого. Сеж так зрозуміла річ! І кому ж, як не Скарзі прийшло тепер боронити уніятів? (стр. 153 — 155). „Онъ долженъ былъ отразить отъ нея тѣ удары, какіе наносили ей православные въ своей полемической литературѣ. Последняя началась еще за нѣсколько мѣсяцевъ до Брестскаго собора (sic!). Такъ, въ 1595 году издана была Виленскимъ братствомъ книга: „Унія, альбо выкладъ преднейшихъ артыкуловъ ку зъодноченью Грековъ съ Костеломъ Римскимъ належających за дозволеніемъ старшихъ“. Въ 1596 году была выпущена замѣчательная книга „Ekthesis“. Книги эти производили большую сенсацию въ средѣ православныхъ магнатовъ и простого народа. Скарга долженъ былъ ослабить вліяніе противной (sic!) стороны и онъ издаетъ двѣ апологіи въ защиту унії: „Synod Brzeski“ и „Obrona Synodu Brzeskiego“.

Я умісно навів дословно слова д. Стельмашенка: хай він сам свідчить про свої відомости. Так отже по думці ш. автора „Унія“ з р. 1595 се полемічна брошура православних?! То ш. автор не знає того, про що вже давно перестали писати в Росії, не знає, що автором Унії був Потій? Та для ш. автора не існують замітки м. Макарія (т. IX, стр. 603) та проф. Завітневича (Палинодія ор. cit. стр. 104—106), не існують спеціальні студії про „Унію“ проф. Студинського: *Polemiczne pismo Rosieja, Przegląd powszechny*, т. LV, 1897, за місяць вересень, стр. 371—394. 2), *Pierwszy występ literacki Hipacyusza Rosieja*, Львів, 1902). То ш. автор не знає вкінці про се, що „Унія“ в пілості (крім ледикації Скуминови і деяких дрібних уступів) передрукована в II томі „Памятників полем. литературы“ (Русская истор. библиотека) стр. 111—168?!

На стор. 156—158 подав д. Стельмашенко критичну аналізу обох згаданих висше Скаргових апологій унії. Переведене аналізи крайню наївне, що й не варто згадувати.

Брошури Скарґи, оповідає далі д. Стельмашенко, утішили уніятів дуже. Не стерпіли православні і видали „Апокрисис“. Довше при сій преінтересній пам'ятці полемічної літератури ш. автор не прилишається. За се він не стерпів зазначити, що „злѣйшимъ врагомъ православної церкви, какъ и слѣдовало ожидать, оказался Ипатій Поцѣй“. Ось і наводить ш. автор „очень итересную“ бесіду Потія, сказану на соймі в р. 1600,—дарма, що такої бесіди Потій ніколи в життю не сказав (гляди про се: Студинський, Пересторога, стр. 120—123). Чому однак ш. автор цитує Ліковського „Uni-ю brzesk-y“, якої він не бачив, а не просто „Пересторогу“, видруковану в „Актах зап. Росції“ т. IV, нр. 149, а яку, судячи по частих цитатах, мав д. Стельмашенко під руками, я не знаю.

Стор. 162—163 се гідне закінчене цілого сього „столпотворенія“. Настають „гоненія“ православних. „До чого простирались гоненія на православную церковь, видно изъ того, что полемическія сочиненія противъ уніятвъ признавались государственной измѣной и тяжкимъ преступленіемъ“. Ну — очевидна річ — учений автор дає декілька прикладів. „Такъ, западно-русскій (sic!) поетъ Кленовичъ за свое сочиненіе „Actio prima contra Jezuitas“ былъ доведенъ іезуитами до голодной смерти (цитує ш. автор так: Wiszniewski, Hist. lit. Pol., Jezuitci: шукай, коли маєш охоту!), а другой: Пйотроковичъ (sic!) осмѣявшій іезуитовъ въ своей (!) брошурѣ „Gratis blebański“, былъ подвергнутъ по приговору суда самому тяжкому публичному наказанію — палочнымъ ударами...“

І люди з такими нужденними відомостями мають місце в поважних видавництвах!

Всеж таки годить ся дати д. Стельмашенкови маленьку відповідь на згадані його нісенітниці. Сьмію отже пригадати ш. авторови, що у нас, а з всякою певністю і в Росії, школярі знають, хто був Кленович (прозваний Асєрнус). Щоби він був „западно-русскимъ“ поетом та до того писав якісь „сочиненія“ против уніятів, така гадка навіть в сні не може приснитись. (Про нього най поінформуєть ся ш. автор у кс. Заленского, т. II, стр. 173 et seq.). Те саме скажу і про автора брошури п. з „Gratis plebański“: автором сеї інтересної брошури був не „Пйотрокович“, а професор краківської академії і канонік Брожек (Broscius). Писати в обороні православних йому і не спилось. Друкаря, який видрукував брошуру Брожка, Андрія Пйотроковича (а не Пйотроковича) справді укарано публично. Добрі інформації дає до сього теж кс. Заленский (ibid.).

Клясичне закінчене сеї часті у д. Стельмашенка. Положене православних стає з кожним днем сумнійшим. Літературний плач як Пере-

сторога і *Θρηνος* — „затихъ и замолкъ, — пала, наконецъ, и письменность православныхъ западно-русскихъ областей“ (ст. 162). О божеська наївности! То ш. автор не бачить того блескучого просто розцвіту інтелектуального життя православних Русинів-Українців по так тяжкім ударі, як була берестейська унія? То ш. автор не бачить ясної зорі нового культурного життя православних, що зійшла над Київом, та своїм світлом мала в недалекій будучині озарити Московщину, не бачить київо-могилянської колегії з її пишним кружком талановитих письменників, не чує громового голосу Захарії Копистенського, що ось вже „оминают за ласкою Божєю, нашу російскую церков літа грубой простоти, съвітити ей почала съвітлостъ умістности и правди“ (Палінодия)?!

„Такъ подъ впливієм релігійно-политическихъ идей одного (!) чело-вѣка измѣнились судьбы всего православно-русскаго народа!“ (стр. 162)

Як зачав, так і скінчив... І хоч д. Стельмашенко поглузував собі своїм „сочиненієм“ зі всіх і зі вся таки дуже здорово, — все таки — треба признати, перевів свою історично-гумористичну ідею в вірцеву консеквенцію.

Про останню частину студії д. Стельмашенка (розділ Х, по нашому поділу: частина III) п. в. „влияніе Скарги на внутреннюю и виѣшнюю политику Польши“ (ст. 164—193) скажу дуже коротко. Не тому, щоби в сій частині не знайти вже нічого „неісторичного“, а тому, що пора вже кінчити. Сі „перлини“, які я добув вже до тепер зі студії д. Стельмашенка — сподіюся — вистарчають. Зрештою не треба забувати, що Х-тий розділ ш. автора се вже лишень фінал, чи там заокруглене сього „сочиненія“. Я подам лишень коротенький зміст.

Згадавши коротко про комбінації в заграничній політиці Польщі, яких результати треба приписати теж „політиці“ Скарги (ст. 164—175) — переходить д. Стельмашенко до внутрішньої політичної діяльності Скарги. Ну — хто хоче про се ближше знати — зволить ласкаво взяти в одну руку „сочиненіє“ д. Стельмашенка, а в другу „історичний памфлет“ Рихціцького, і читати в такім порядку: д. Стельмашенко: ст. 176, — Рихціцький т. II, ст. 162—270; — д. Стельмашенко ст. 190 до кінця — Рихціцький т. II, ст. 387—468 і ст. 555—559+580.

На самім кінці годі мені не звернути ще якої такої уваги на „спеціальне“ знанє польської мови д. Стельмашенка. Ну — се вже справдішна „притча во язицїх“ — отсе знанє польської мови як раз деяких людців в Києва. Я пригадаю тут лишень се, що недавно тому писав професор др. Колесса про „неуцтво“ професора славянської філології на київськїм університеті Т. Флорінського. Одну з його статей називає проф. Колесса просто скандалом, „що компромітує київський університет“, а на доказ його „неуцтва“, чи там його теж „спеціального“

знання польської мови, наводить преінтересні приклади (Нор. Погляд на сучасний стан історичних розслідувань українсько-руської літератури, Львів 1901, ст. 3, замітка 1). Коли-ж отже я посьмію д. Стельмашенкови закинути теж незнання польської мови — нехай він потішається вже тим, що і його професорам закидують такеж неучтво.

Для курйозности одначе та для прикладу — позволю собі навести такі „докази“ спеціального знання польської мови д. Стельмашенка: 1) „Z dziejów Unii Brzeskiej“ ділить ш. автор так: „Z dzi - ejow Unii Brzeskiej“ (ст. 10); 2) „Dzieje kościołów wyznania Helweckiego w Mały Polske“ (у нас називають се жидівським жаргоном) (ст. 8); 3) Grojec — loc. „въ Гроецѣ (или въ Грудкѣ)“! ст. 38; 4) 12 wybiegów = 12 отступлень (від wybiegać — просто чудово!) ст. 61; 5) знаменитый = kaznodzie (???) ст. 120 і т. д.

Чи годилося, спитає певно неоден, над таким „сочиненієм“ трагити тільки часу, присвятити його оцінці тільки місця? Безперечно — ні. Та саме „сочиненіє“ тут не так важне. Нас інтересує щось далеко важнїйше.

Бо-ж чи можна винувати так дуже самого автора за се, що він не міг збагатити наукової літератури чимсь лїпшим нїж се, що дав? Певно що ні! І за се годї гнївати ся на ш. автора, що він не вібрав навіть відповідної літератури до свого предмету, не знав нпр. про істнування так важних для нього публікацій, як дзєніки Вєлєвіцкєго, „Памятники полєм. литературы“, Monumenta Мильковича, праці Любєвича, Орєста Лєвицькєго, Студинськєго, Лїковськєго, кс. Залєнськєго і т. д. і т. д. Тут вина не д. Стельмашенка, а вина профєсорів, що під їх рукою працював д. Стельмашенко, що не запізнали його з відповідною літературою, засуджуючи його тим просто на плягіят. В тїм, думаю, сумнівати ся не можна.

Та на тїм не кєнєць. Усе можна припустити, усе можна вибачити: і те, що д. Стельмашенко, проживаючи в Київї, не знав про важні публікації польські і російські, і те, що пп. профєсори не вважали за відповідне поінформувати належно молодого, та як видить ся, охочого до праці історика. Та вже-ж просто не зрозумїлим видаєть ся нам се, що так нужденно склеєну роботу, до якої мусїли бути чєйже якісь пановє референти, чи там знавці, предложєно „історико-фїльольогїчному факультєтовї“ до премїюваня золотою медалєю (!) — та на сьміх і наругу доброї слави кїївськєй учєности — опубліковано в офіційальних „Университетскихъ Извѣстіяхъ“ !!!
